

शिक्षा मंत्रालय
स्कूल शिक्षा और साक्षरता विभाग
MINISTRY OF EDUCATION
Department of School Education & Literacy

समग्र शिक्षा
Samagra Shiksha

विद्यालय प्रबन्धन समिते: मार्गदर्शिका:

विद्यालयीय-शिक्षा-एवं-साक्षरता-विभाग:

शिक्षा मन्त्रालयः, भारत सर्वकारः

(मई २०२६)

मई २०२६

पीडी ०.५ एच बीएस

© राष्ट्रिय-शैक्षिक-अनुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद्, २०२६

श्री अरविन्द मार्गः, नवदेहली ११००१६ इति स्थाने स्थिते प्रकाशन विभागे राष्ट्रिय-शैक्षिक-अनुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषदः सचिवेन प्रकाशितम्। मुद्रणम् - नारायण प्रिन्टर्स एण्ड ब्राईडार्स, डी - १७७-१७८, सेक्टर ६३, नोएडा (उत्तरप्रदेशः) २०१३०१

शिक्षा मंत्रालय
स्कूल शिक्षा और साक्षरता विभाग
MINISTRY OF EDUCATION
Department of School Education & Literacy

समग्र शिक्षा
Samagra Shiksha

विद्यालय प्रबन्धन समिते: मार्गदर्शिका:

विद्यालयीय-शिक्षा-एवं-साक्षरता-विभाग:

शिक्षा मन्त्रालयः, भारत सर्वकारः

(मई २०२६)

सन्देशः

शिक्षामन्त्रालयस्य विद्यालय-शिक्षा-साक्षरता-विभागः समावेशितायाः शिक्षायाः प्रोत्साहने, सहभागि-विद्यालय-विकास-नियोजनस्य समर्थने, विद्यालयानां, मातापितृः, स्थानीयानां प्राधिकरणानाम्, अन्येषां विभागानां समुदायानां च मध्ये सहयोगं सुदृढीकर्तुं विद्यालय-प्रबन्धन-समितेः अवदानं दायित्वानि च निरूपयितुम् इयं विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः (एस.एम.सी.) मार्गदर्शिकाः, २०२६ इति प्रकाशिता इति ज्ञात्वा अहं प्रसन्नः अस्मि।

राष्ट्रीय-शिक्षा-नीतिः-२०२० शिक्षां सर्वकारस्य, विद्यालयानां, मातापितृणां, समुदायस्य च संयुक्त-दायित्वरूपेण अङ्गीकरोति। एन. ई. पी.-२०२० प्रकाशयति यत् छात्राणां शिक्षणस्य, कल्याणस्य, विद्यालयस्य उत्तरदायित्वस्य च उन्नतेः कृते, विशेषतः वंचितवर्गस्य अल्पप्रतिनिधित्ववर्गस्य च बालकानां कृते, अर्थपूर्णः मातापितृ-समुदाय-सहभागः आवश्यकः अस्ति इति। सशक्ताः सुसाम्प्रदायकाः च एस्. एम्. सी. इत्येते सर्वसमावेशकं, सहायकं, प्रभावीं च शिक्षण-पर्यावरणं निर्मातुं दीर्घकालं यावत् उपकरिष्यन्ति इति मम दृढ-विश्वासः अस्ति।

विकसितं भारतं @२०४७ कृते माननीयस्य प्रधानमन्त्रिणः दूरदृष्टिः राष्ट्रनिर्माणस्य तथा शासनस्य केन्द्रस्थाने जनानां सहभागित्वस्य च केन्द्रस्थाने शिक्षां स्थापयति। सशक्तं, सर्वसमावेशकं, स्वावलम्बितं च भारतस्य निर्माणं तदा एव भवितुम् अर्हति यदा प्रत्येकः बालकः गुणवत्तापूर्णं शिक्षणं प्राप्नुयात् तथा च समुदायः स्वविद्यालयानां भविष्यं निर्मायां सक्रियरूपेण भागं ग्रहीष्यन्ति।

अस्मिन् सन्दर्भे मूलस्तरे विद्यालयीशिक्षायाः सुदृढीकरणे एस्. एम्. सी. इत्येते महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति। माता-पिता, शिक्षकान्, समुदायस्य सदस्यान् च सङ्गृह्य, एस्. एम्. सी.-विशेषाः विद्यालयान् शिक्षणस्य परिणामं सुधारयितुं, उत्तरदायित्वम् सुनिश्चितं कर्तुं, समता प्रवर्धयितुं च समर्थयन्ति। विद्यालय-नियोजने निर्णयने च तेषां सहभागः विद्यालयानां स्थानीय-आवश्यकतानां प्रति उत्तमप्रतिक्रियां कर्तुं साहाय्यं करोति तथा च समुदायस्य अन्तः स्वामित्वस्य विश्वासस्य च प्रबलां भावं जनयति।

विकसितभारतं @२०४७ प्रति यात्रा समर्थं, आत्मविश्वासं, उत्तरदायीं च नागरिकाणां पोषणम् आश्रिता अस्ति। सक्रियैः सशक्तैः च एस्. एम्. सी.-द्वारा समर्थितानि सशक्त-विद्यालयाः अस्य राष्ट्रिय-लक्ष्यस्य प्राप्त्यर्थं मूलभूताः सन्ति। मूलस्तरे विद्यालय-प्रशासनं सुदृढं कृत्वा, वयं अस्माकं बालकानां भविष्यस्य, भारतस्य भविष्यस्य च दृढं आधारं स्थापयामः।

मम दृढविश्वासः अस्ति यत् एताः मार्गदर्शिकाः सम्पूर्णं देशे प्रभावी-विद्यालय-प्रशासनस्य कृते दृढं भविष्य-सज्जं च संरचना प्रदातुं शक्नुवन्ति तथा च प्रत्येकस्य बालकस्य गुणवत्तापूर्णं, न्याययुतं, समग्रं च शिक्षां सुनिश्चितुं महत्त्वपूर्णं योगदानं करिष्यन्ति।

(धर्मेन्द्र प्रधानः)

सर्वेषां शिक्षा, उत्तमा शिक्षा

जयन्त चौधरी
JAYANT CHAUDHARY

कौशल विकास और उद्यमशीलता
राज्य मंत्री (स्वतंत्र प्रभार) एवं
शिक्षा राज्य मंत्री
भारत सरकार

Minister of State (Independent Charge) for
Skill Development and Entrepreneurship
and Minister of State for Education
Government of India

सन्देशः

शिक्षा राष्ट्रियविकासस्य केन्द्रस्थाने अस्ति, तथा च सामुदायिक्याः सहभागितायाः एका सर्वाधिका शक्तिशालिनी प्रेरिका शक्तिरस्ति। सर्वेषां समावेशाय, भाविकालाय राष्ट्रनिर्माणस्य सज्जीकरणम् इत्यस्माकं विद्यालयानां मूलानि, ते ये समुदायेषु सेवन्ते, तेषु गभीरतया निहितानि, सक्रियतया समर्थिताः च भवेयुः।

राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः (एन्. ई. पी.) २०२० विद्यालयान् जीवन्त-संस्थाः इति कल्पयति, यत्र माता-पिता, शिक्षकाः, स्थानीय-हितधारकाः च समग्र-विकासाय, शिक्षण-परिणामेषु सुधाराय, प्रत्येकस्य बालकस्य कल्याणाय च सहयोगं कुर्वन्ति। अस्य दृष्टेः केन्द्रबिन्दुः विद्यालय-प्रबन्धन-समितयः (एस्. एम्. सी.) सन्ति, ये सामुदायिक-सहभागित्वाय, सहभागी-दायित्वाय, सामूहिक-कार्याय च मूलस्तरीयं मञ्चं कल्पयन्ति।

विद्यालय-प्रबन्धन-समिति-मार्गदर्शिकाः, २०२६ इति समितेः अवदानानि दायित्वानि च स्पष्टतया परिभाषित्वा, समावेशित-लिङ्ग-सन्तुलित-प्रतिनिधित्वं प्रवर्धयित्वा, क्षमता-निर्माणं च वर्धित्वा अस्य संरचनायाः सुदृढीकरणं करोति। एते मार्गदर्शिकाः एस्. एम्. सी. इत्येतान् विद्यालय-प्रशासनस्य छात्र-परिणामानां च कृते सार्थकरूपेण योगदानं दातुं सशक्तं कुर्वन्ति।

यदा समुदायाः स्वविद्यालयानां स्वामित्वं गृह्णन्ति, तदा बालकाः सर्वाधिकं लाभान् प्राप्नुयुः। सशक्ताः एस्. एम्. सी.-संस्थाः प्रत्येकस्य बालकस्य सफलतायाः कृते सहभागित्वस्य, विश्वासस्य, सहभागीप्रतिबद्धतायाः च संस्कृतिं पोषयिष्यन्ति, तथा च एन्. ई. पी. २०२० इत्यस्य लक्ष्यानि सर्वेभ्यः गुणवत्तायुक्तं, न्याययुतं, समग्रं च शिक्षां प्रति अगृह्णन्ति।

यदि भवान् इच्छति, तर्हि सहजतया पठितुम् मुद्रणाय वा एकं स्वच्छलेखम् अथवा पि. डि. एफ्. रूपेण उभयोः चित्राणां पाठम् अपि योजयितुं शक्नोमि।

(जयन्त चौधरी)

संजय कुमार, भा.प्र.से
सचिव

Sanjay Kumar, IAS
Secretary

सत्यमेव जयते

स्कूल शिक्षा और साक्षरता विभाग
शिक्षा मंत्रालय
भारत सरकार
Department of School Education & Literacy
Ministry of Education
Government of India

सन्देशः

यथा राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः (एन्. ई. पी.) २०२० इत्यस्मिन् परिकल्पितम् अस्ति, तदनुसारं शिक्षा एका समसामयिकं सामाजिकं दायित्वम् अस्ति, यया विकेन्द्रितं शासनं, सामुदायिकी सहभागिता, विद्यालयशिक्षायां सक्रिया सामुदायिकी सहभागिता च प्रबलम् महत्त्वं प्रददाति। एन्. ई. पी. २०२० मान्यते यत् विद्यालयाः तदा सर्वोत्तमरूपेण कार्यं कुर्वन्ति यदा ते स्वसमुदायेण सह निकटतया सम्बद्धाः भवन्ति तथा च यदा स्थानीयाः हितधारकाः प्रत्येकस्य बालकस्य वृद्धौ विकासौ च सामूहिकरूपेण योगदानं कुर्वन्ति।

अस्मिन् सन्दर्भे स्थानीय-विद्यालय-प्रशासनस्य सुदृढीकरणाय विद्यालय-प्रबन्धन-समितयः (एस्. एम्. सी.) महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहन्ति। विद्यालयस्तरे वैधानिक-संस्थानां रूपेण एस्. एम्. सी. इत्येते मातापितृभ्यः, शिक्षकानां, समुदायस्य सदस्यानां च विद्यालयानां समर्थनार्थं संयुक्तरूपेण कार्यं कर्तुं महत्त्वपूर्णं मञ्जरूपेण कार्यं कुर्वन्ति। प्रभावी-विद्यालय-नियोजनार्थं, संसाधनानां उत्तम-उपयोगाय, उन्नत-शिक्षण-परिणामाय, छात्राणां समग्र-कल्याणाय च तेषां सक्रिय-सहभागिता आवश्यकः अस्ति। सशक्तानि क्रियात्मकानि च एस्. एम्. सी.-विद्यालयाः सर्वसमावेशकानि, उत्तरदायीनि, स्थानीय-आवश्यकतानां प्रति उत्तरदायीनि च भवेयुः इति सुनिश्चितं कर्तुं साहाय्यं कुर्वन्ति।

सशक्ताः एस्. एम्. सी.-संस्थाः सहायक-शिक्षण-वातावरणस्य पोषणार्थं, समानतायाः प्रोत्साहनाय, तथा च विशेषतः वंचितवर्गाणां मातापितृणां समुदायानां च स्वराः विद्यालय-निर्णयन-प्रक्रियायां सार्थकतया प्रतिबिम्बितानि भवेयुः इति सुनिश्चितं कर्तुं केन्द्रिताः सन्ति। तदतिरिच्य, ते उत्तरदायित्वम्, पारदर्शिता च आनेयुः।

विद्यालय-प्रबन्धन-समिति-मार्गदर्शिकाः, २०२६, एतं दृष्टिं आचरणे परिवर्तयितुं विकसिताः सन्ति। एताः मार्गदर्शिकाः दायित्वानि स्पष्टीकृत्य, सहभागी-विद्यालय-विकास-नियोजनं प्रोत्साहयित्वा, विद्यालयानां, परिवाराणां, स्थानीय-प्राधिकरणानां, विस्तृत-समुदायस्य च मध्ये सहयोगं प्रवर्धयित्वा, मूलस्तरीयं शासनं सुदृढं कर्तुं प्रयुज्यन्ते। मार्गदर्शकानि, हितधारकाणां परामर्शनन्तरं, सर्वे नियमान्, एस् एस् ए, आर् एम् ए तथा समग्रशिक्षायाः पूर्व-मार्गदर्शकान् पर्यालोचयित्वा विकसितानि सन्ति, तथा च अस्मिन् विषये पूर्वतनानि सर्वाणि मार्गदर्शकानि स्थानापन्नानि सन्ति।

यथा यथा भारतं विकसितभारतं प्रति अग्रे गमिष्यति तथा सदृढसाम्प्रदायिकसंस्थानां भूमिका इतोपि महत्त्वपूर्णं भवति। सक्रिय-सशक्त-एस्. एम्. सी. द्वारा समर्थितं गुणवत्तापूर्णं विद्यालयी-शिक्षणं, सूचित-कुशल-उत्तरदायी-नागरिकानां पोषणस्य कुञ्जी भविष्यति।

मम दृढविश्वासः अस्ति यत् एताः मार्गदर्शिकाः राज्यानि विद्यालयानि च प्रभावशालिषु सहभागीषु च एस्. एम्. सी.-संस्थानां निर्माणे समर्थयेयुः, अतः शिक्षण-परिणामसु सार्थकरूपेण योगदानं करिष्यन्ति, यथा -विकसितभारतस्य दीर्घकालीनदृष्टिः च।

(सञ्जय कुमारः)

कक्ष संख्या - २११०२, प्रथमः तलः, विद्यालयीयः शिक्षा साक्षरता-विभागः, सचिवीयः कार्यालयः, द्वार संख्या - ०४, कर्तव्य भवनम् - २, नव देहली - ११०००१

ई-मेलः secy.sel@nic.in

सन्देशः

विद्यालयी शिक्षा न्याययुक्तस्य सर्वसमावेशकस्य प्रगतिशीलस्य च समाजस्य आधारं कल्पयति । विद्यालयस्य गुणवत्ता न केवलं नीतिभिः संसाधनैः च गभीरतया प्रभाविता, अपितु विद्यालयस्य जीवने समुदायः कियत्कालं सार्थकतया संलग्नः अस्ति इत्यपि गभीरतया प्रभाविता अस्ति । एतम् अवलम्ब्य, शिक्षा-सुधारेषु विकेन्द्रित-शासनं, सामुदायिक-सहभागित्वं, बालकानां शिक्षणस्य कल्याणस्य च सहभागी-उत्तरदायित्वम् च निरन्तरं अवलम्बितम् अस्ति । विद्यालय-प्रबन्धन-समितयः (एस्. एम्. सी.) एतं दृष्टिं आचरणे परिवर्तयितुं मूलस्तरे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णां संस्थागत-तन्त्रस्य प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति ।

राष्ट्रीय-शिक्षा-नीतिः (एन्. ई. पी.) २०२० विकेन्द्रीकृत-शासनम्, विद्यालय-शिक्षायां मातापितृणां, स्थानीय-समुदायानां, पूर्वविद्यार्थिनां, अन्य-हितधारकाणां च सक्रिय-सहभागित्वम्, विद्यालयान् स्वसमुदायेषु निकटतया अन्तर्निविष्टानां जीवन्त-शिक्षण-केन्द्ररूपेण मान्यतां च प्रबलतया अवलम्बयति । एन. ई. पी. २०२०, शिक्षण-परिणामानां, समावेशनस्य, समग्र-विद्यालयकार्यस्य च उन्नतेः कृते सहभागी-दायित्वस्य, सामुदायिक-स्वामित्वस्य, सहभागितापूर्ण-निर्णयनस्य च महत्त्वं अधोरेखितवती । यद्यपि समग्र-शिक्षा-संरचना तथा बालानां निःशुल्क-अनिवार्य-शिक्षा-अधिकारः (आर्. टी. ई.) अधिनियमः, २००९ इत्येतयोः अन्तर्गतं विद्यालय-प्रबन्धन-समितिभिः (एस्. एम्. सी.) सम्बद्धाः उपबन्धाः विद्यमानानि सन्ति, तथापि समकालीन-शैक्षणिक-सन्दर्भे एस्. एम्. सी. इत्येतेषां संरचनां, कार्यक्षमतां, पूर्णक्षमतां च स्पष्टतया अभिव्यक्तं समग्रं एकीकृतं अद्यतनीकृतं च राष्ट्रिय-संरचनायाः आवश्यकता अनुभूतम् अस्ति । तदनुसारम्, विद्यालयप्रबन्धनसमितीनां कृते एताः राष्ट्रिय-मार्गदर्शिकाः, विद्यालयशिक्षायाः सर्वस्तरेषु प्रयुक्ताः, एस्. एम्. सी.-विशेषेषु केन्द्रीकृत-एकीकृत-राष्ट्रिय-मार्गदर्शिकरूपेण सेवयितुं विकसिताः सन्ति ।

विषयस्य पूर्वतनानि सर्वाणि मार्गदर्शकानि अतिक्रम्य एताः मार्गदर्शिकाः एस्. एम्. सी.-संस्थानां संरचना, संविधानः, कार्यकालः, निर्वाचनप्रक्रियाः, भूमिकाः तथा दायित्वानि, सि. एस्. आर्. समर्थनम् अपेक्षमाणानां एस्. एम्. सी. सदस्यानां क्षमता-निर्माणम् इत्यादीन् स्पष्टतया निरूप्य सहभागितापूर्ण-शासनस्य जीवन्त-मञ्चरूपेण सुदृढं कारयितुं प्रयुज्यन्ते । ते शैक्षणिक-निरीक्षणं, विद्यालय-विकास-योजना (एस्. डी. पी.) द्वारा विद्यालय-नियोजनं, वित्तीयप्रबन्धनं, सामाजिक-लेखापरीक्षा, बालकानां सुरक्षां तथा कल्याणम्, सर्वसमावेशक-न्यायसङ्गत-शिक्षणस्य प्रोत्साहनं तथा सम्पूर्ण-सर्वकारीय-दृष्टिकोणे सम्बद्ध-विभागैः सह अभिसरणम् तथा समन्वयं च विषये विस्तृतं मार्गदर्शनं प्रददति । विद्यालयात् बहिः विद्यमाने बालानां (ओ. ओ. एस्. सी.) अधःपतनस्य च नामाङ्कनं, अवलम्बनं, मुख्यधारायाम् आनयनम्, सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या अनग्रहीनां समूहानां बालकानां समर्थनं, मूलभूतसाक्षरता तथा संख्याशास्त्रस्य पोषणं च सुनिश्चितं कर्तुं एस्. एम्. सी. इत्येतेषां भूमिकायाः विषये विशेषम् अवधानं दत्तम् अस्ति । एताः सर्वाः सामूहिकरूपेण परिणामरूपेण अपेक्षित-शिक्षण-परिणामाः भवितुम् अर्हन्ति, ये छात्राः विकासित्-भारत @२०४७ इत्यस्य दृष्टिं अग्रे नयन्ति ।

एताः मार्गदर्शिकाः राज्यानां केन्द्र-शासित-प्रदेशानां च स्थानीय-सन्दर्भानां प्रतिक्रियारूपेण स्वनियमानां प्रक्रियानां च समन्वयाय सन्दर्भ-संरचनायाः रूपेण उपयोक्तुं अभिप्रेताः सन्ति । अन्ततः, ते विद्यालयानां सामूहिकं दायित्वं स्वीकर्तुं समुदायान् सशक्तं कर्तुं प्रयतन्ते, येन सुनिश्चितं भवति यत् प्रत्येकः बालकः सुरक्षित-समावेशी-पोषण-पर्यावरणे गुणवत्तापूर्ण-शिक्षां शिक्षते, वर्धते, पूर्णं च करोति ।

(अर्चना शर्मा अवस्थी)

अतिरिक्तः सचिवः, विद्यालयीयः
शिक्षा-साक्षरता-विभागः, शिक्षा मन्त्रालयः

विषय-सूची

१. परिचय:	१
२. विद्यालयप्रबन्धनसमिति: (एस्. एम्. सि.)	१
२.१ SMC सदस्यानां चयनस्य नियमः	२
२.२ SMC संरचना	३
२.३ सदस्य-सचिवस्य भूमिका: दायित्वानि च	३
२.४ कार्यकालः	४
२.५ SMC के माता-पिता/संरक्षक सदस्य निर्वाचन प्रक्रिया	४
२.६ उपसमिति: SMC	५
३. SMC की भूमिकाएँ और दायित्व या कार्य	६
४. विद्यालय-विकास-योजना (एस.डी.पी.)	१२
५. सभा: प्रक्रिया: च	१४
६. क्षमता निर्माण एवं प्रशिक्षण	१४
७. वित्तीयप्रबन्धनं तथा सामाजिकपरीक्षणम्	१५
८. अभिसरण द्वारा संसाधनों का लाभ उठाना मंलालयाः/विभागाः	१६
९. SMCs प्रति पर्यवेक्षण और समर्थन	१९
१०. निष्कर्ष	१९
संलग्नकानि	२१

१. अनुक्रमणिका

१.१ सामुदायिकः समावेशः सहभागिता च समुदायानां प्राथमिकतां, संसाधनानाम् आवश्यकतां, समाधानानाम् अवगतिं, प्रतिनिधीनां सहभागितां, सुशासनम्, उत्तरदायित्वं, शान्तिपूर्वकं परिवर्तनं च अवबोद्धुमेका प्रक्रियास्ति। शिक्षासन्दर्भे समुदायिकी सङ्गतिः, समुदायस्थानां सदस्यानां गभीरा सहभागिता च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। अयं प्रयासः सर्वकारीयेषु कार्यक्रमेषु प्रभाविपद्धत्या समुदायानां नियोजनं, कार्यान्वयनं, निरीक्षणं, मूल्याङ्कनं, स्वामित्वं च समर्थयन् अधस्थाद् उपरि इति प्रक्रियां पोषयति। सक्रिया सामुदायिकी सहभागिता विद्यालयानाम् उत्तमकार्याय पारदर्शिताम्, उत्तरदायित्वं, सामूहिकस्य सामुदायिकस्य च ज्ञानस्य उपयोगं निश्चिनोति। प्रभावशालि विकेन्द्रीकरणं विद्यालयाधारितेषु क्रियाकलापेषु सामुदायिकं स्वामित्वं निश्चिनोति, प्राशासनिकीं संरचनां सुदृढीकरोति, सुस्थिरं शैक्षणिकं विकासं च समर्थयति।

१.२ राष्ट्रीय शिक्षा नीतिः २०२० स्थानीयानां समुदायानां, प्राक्तनानां विद्यार्थिनां, वरिष्ठनागरिकानां च विद्यालयेषु शिक्षणम्, साक्षरताभियानम्, पर्यवेक्षणं, शिक्षणसमर्थनं, मार्गदर्शनम् इत्यादिषु विविधेषु स्वैच्छिकक्रियाकलापेषु सक्रियतया भागग्रहणाय प्रोत्साहयति (पङ्क्तिः ३.७)। शिक्षा नीतिः २०२० द्वारा मार्गदर्शिताः सन्तः विद्यालयाः जीवन्ति केन्द्राणि इव वर्धिष्यन्ति, यत्र शिक्षणं समुदायश्च मिलिताः भविष्यन्ति। यदा मातापितरौ, शिक्षकाः, स्थानीयाः जनाश्च विद्यालयस्य कार्येषु भागं गृह्णन्ति, तदा ते परिचर्यायाः, समावेशनस्य, सम्माननस्य चैकं वातावरणं निर्मातुं सहकुर्वन्ति। प्रत्येकं विद्यालयः एव तादृशः एकः परिसरो भवितुम् अर्हति यत्र न नूनं शिक्षकाः, बालकाः अपि सम्पूर्णं समुदायम् एकलीकरोति।

१.३ समग्रशिक्षा २.० प्रारूपम् (१२ अक्टूबर, २०२२ तमे दिनाङ्के अनुमोदितम्) इत्यत्र 'अध्यायः १३ - सामुदायिकः समावेशः' इति विद्यालय-प्रबन्धन-समितेः निर्माणे क्रियाकलापे च विस्तृतं विवरणं प्रददाति, या हि तादृशी एका भूमिस्तरीया समितिः, या समग्र-शिक्षा-परियोजनायाः कार्यान्वयने, विद्यालयीय-शिक्षा-विभागस्य अन्येषु उपक्रमेष्वपि सक्रियम् अवदानं निर्वहति।

१.४ बालकानां निःशुल्कायाः अनिवार्यायाश्च शिक्षायाः अधिकार-अधिनीयमः २००९, अस्य अध्यायः ४ - विद्यालयानां शिक्षकानां च उत्तरदायित्वानि, अनुच्छेदः (२१) इत्यत्र विद्यालयेषु विद्यालय-प्रबन्धन-समितेः संरचनायाः क्रियाकलापानाञ्च विषये विस्तृतं विवरणम् अस्ति।

२. विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः (एस.एम.सी)

विद्यालयशिक्षायां सामुदायिकीं सहभागितां सुदृढीकर्तुं, राष्ट्रीय शिक्षा नीतिः २०२०, समग्रशिक्षायोजना, शिक्षणाधिकार-अधिनीयमः २००९ इत्यादीनि विकेन्द्रीकृतस्य प्रशासनस्य एकं महत्त्वपूर्णं तत्त्वमिव विद्यालय-प्रबन्धन-समितेः प्रतिष्ठायां महत्त्वपूर्णम् अवदानं प्रयच्छन्ति। सामुदायिकस्य समावेशस्य आधारशिलारूपेण, प्रबन्धनसमितिः विकेन्द्रीकृतं विद्यालयीयं प्रशासनं सुदृढीकरोति, अपि च विद्यालयीयायाः शिक्षायाः स्वरूपकरणे उन्नयने च समुदायानां सक्रियतया भागग्रहणे सशक्तीकरोति। इममेव दृष्टिकोणम् आश्रित्य, राष्ट्रीय शिक्षा नीतिः २०२०, समग्र-शिक्षा-योजना, शिक्षणाधिकार-अधिनीयमः २००९ इत्येषां प्रावधानानि, सर्व-शिक्षा-अभियाने राष्ट्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-अभियाने च शिक्षामन्त्रालयस्य (पूर्वतनस्य मानव-सम्पत्-उन्नयन-मन्त्रालयस्य) प्राक्तनाः नियमावल्याः -

इत्येषां प्रबन्धन-समितिसम्बद्धाः मार्गदर्शिकाः अनुवर्तिताः सन्ति । एताः मार्गदर्शिकाः पूर्वतनानां निर्देशनानां मार्गदर्शिकानां च प्रतिपुष्टिकाः भविष्यन्ति ।

एताः मार्गदर्शिकाः राज्येषु केन्द्रशासितप्रदेशेषु वा विद्यालयस्तरीयां शासनव्यवस्थां सुदृढीकर्तुं, तथा च राष्ट्रियदृष्ट्या समावेशितायाः सहभागितापूर्णायाः उत्तरदायिन्यः शिक्षायाः स्थानीयान् नियमान् प्रक्रियां च समन्वयितुं सन्दर्भसंरचनात्वेन कार्यं करिष्यन्ति ।

- ◆ प्रत्येकस्मिन् विद्यालये विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः भवेत्, शैक्षणिकस्य वर्षस्य आरम्भाद् एकमासाभ्यन्तरे ।
- ◆ राज्यानि केन्द्रशासिताः प्रदेशाश्च विद्यालय-प्रबन्धन-विकास-समितेः (एस्. एम्. डी. सी.) स्थाने प्रत्येकस्मिन् विद्यालये माध्यमिकविद्यालयेषु च (१२ श्रेणीं यावत्) विद्यालय-प्रबन्धन-समितेः स्थापनाय सूचिताः सन्ति ।
- ◆ अत्र अधिकारिणः, छात्राणां मातापितरौ अभिभावकाः वा, स्थानीयानां प्राधिकारिणां प्रतिनिधयः, विद्वांसः, विषयविशेषज्ञाः, विद्यालयस्य पूर्वविद्यार्थिनः, वञ्चितसमूहानां प्रतिनिधयः च सम्मिलिताः भविष्यन्ति ।^१
- ◆ बालकानां नामाङ्कनाधारेण समितेः सदस्यानां सङ्ख्या निर्धारिता भवेत् ।

नामाङ्कनपरिधिः	सदस्यानाम् आनुमानिकी संख्या
अधिकाधिकं १०० छात्राः	१२ - १५ सदस्याः
१००-५०० छात्राः	१५-२० सदस्याः
५०० तः अधिकाः छात्राः	२०-२५ सदस्याः

२.१ विद्यालय-प्रबन्धन-समितौ सदस्यानां चयनाय नियमाः

१. विद्यालय-प्रबन्धन-समितेः ७५ प्रतिशतं (७५%) सदस्याः छात्राणां मातापितरौ अभिभावकाः वा भवेयुः ।
२. अवशिष्टाः २५ प्रतिशतं (२५%) सदस्याः अधस्तनेभ्यः जनेभ्यः भविष्यन्ति -
  - (क) एक-तृतीयांशाः सदस्याः स्थानीयप्राधिकारिभ्यः निर्वाचितेभ्यः सदस्येभ्यः स्युः, ये स्थानीयेन प्राधिकारिणा चिताः भवेयुः;
  - (ख) एक-तृतीयांशाः सदस्याः विद्यालयस्य शिक्षकेभ्यः स्युः, ये विद्यालयस्य शिक्षकमण्डलेन निर्णीताः भवेयुः;
  - (ग) अवशिष्टाः एक-तृतीयांशाः सदस्याः स्थानीयेभ्यः शिक्षाविद्भ्यः, विषयविशेषज्ञेभ्यः, अध्यापकेभ्यः, वरिष्ठविद्यार्थिभ्यः, विद्यालयस्य पूर्वविद्यार्थिभ्यः, अग्रवर्तिभ्यः समाजसंस्कारेभ्यो यथा अङ्गनवाडी कार्यकर्तृभ्यः, मान्यताप्राप्तेभ्यः सामाजिक-स्वास्थ्य-कार्यकर्तृभ्यः, सहायकेभ्यः परिचारिक-धालिभ्यश्च भविष्यन्ति, ये विद्यालयस्य समीपस्थेषु परिसरेषु सेवारताः सन्ति । एते सदस्याः समितेः अभिभावक-प्रतिनिधिभ्यः चिताः भवेयुः ।

^१ “स्थानीयः प्राधिकारी” इत्येकः नगरनिगमः, नगरपरिषद्, अथवा जिला परिषद्, नगरपञ्चायतः, पञ्चायतो वा इति नाम्ना अभिधीयते, अथवा अन्येन नाम्ना, यत्र अन्यः प्राधिकरणः निकायो वा अन्तर्भवति, यस्य विद्यालयोपरि प्रशासनिकं नियन्त्रणं वर्तते अथवा तत्सामयिकेन प्रवर्तितेन विधिना कस्मिंश्चित् एकस्मिन् नगरे, ग्रामे वा स्थानीयप्राधिकरणरूपेण कार्यं कर्तुं सशक्तीकृतवान् ।

टिप्पणी:

- ◆ विद्यालय-प्रबन्धन-समिते: ५० प्रतिशतं (५०%) सदस्याः स्त्रियः भवेयुः।
- ◆ सामाजिक-आर्थिक-वञ्चित-समूहानां छात्राणां मातापितृभ्यः अभिभावकेभ्यो वा आनुपातिकं प्रतिनिधित्वं प्रदास्यते, यथा अनुसूचित-जातिः/अनुसूचित-जनजातिः/अन्य-अनग्रसर-जातिः, अपि च विशिष्टावश्यकतायुक्ताः छात्राः इति।

२.२ विद्यालय-प्रबन्धन-समिते: निर्माणम्

प्रत्येकस्मिन् प्रबन्धनसमितौ अधोलिखिताः सदस्याः भविष्यन्ति -

१.	मातापितृभ्यः अभिभावकेभ्यो वा निर्वाचिताः सदस्याः	अध्यक्षः
२.	मातापितृभ्यः अभिभावकेभ्यो वा निर्वाचिताः सदस्याः	उपाध्यक्षः
३.	विद्यालये अधीयानां सर्ववर्गीयानां छात्राणां मातापितरौ अभिभावकाश्च	सदस्यः
४.	स्थानीयप्राधिकरणात् निर्वाचिताः सदस्याः	सदस्यः
५.	विद्यालयस्य शिक्षकाः	सदस्यः
६.	स्थानीयाः शिक्षाविदः, विषयविशेषज्ञाः, अध्यापकाः, वरिष्ठाः छात्राः, विद्यालयस्य प्राक्तनाः छात्राः, अङ्गनवाडी कार्यकर्तृभ्यः, मान्यताप्राप्तेभ्यः सामाजिक-स्वास्थ्य-कार्यकर्तृभ्यः, सहायकेभ्यः परिचारिक-धालिभ्यश्च सदस्याः	सदस्यः
७.	प्राचार्यः, प्रधानाध्यापकः, विद्यालय-प्रभारी वा	सदस्य-सचिवः

२.३ सदस्य-सचिवस्य अवदानं दायित्वानि च

सदस्यसचिवस्य कर्तव्यानि अधोलिखितानि सन्ति -

१. शैक्षिकवर्षस्य आरम्भात् एकमासाभ्यन्तरे विद्यालय-प्रबन्धन-समिते: निर्माणस्य निश्चयीकरणम्।
२. यथासमयं वार्षिक-साधारण-सभायाः आयोजनं, विद्यालयेषु पठितानां बालकानां मातापितृणाम् अभिभावकानां वा मध्ये निर्वाचनेन सदस्यानां चयनम्। (निर्वाचनकाले ५० प्रतिशतं मातापितरौ/अभिभावकाः उपस्थितौ भवेयुः इति सुनिश्चितं भवेत्)
३. नवनिर्मितानां प्रबन्धनसमितीनां सदस्यानां पूर्णविवरणानि निर्माणात् एकसप्ताहाभ्यन्तरे विद्यालयभवनानां प्रमुखस्थानेषु प्रादर्शयितव्यानि। मातापितृ-सदस्यानां विवरणेषु नाम, पदनाम, सम्पर्क-सङ्ख्या, ईमेल आईडी इत्यादीनि समाविष्टाः भवेयुः। मातापितृ-अभिभावकस्य विषये, मातापितृ-संरक्षकस्य नामेन सह बालस्य नाम, तस्य वर्गः इत्यादीनि च विवरणान्यपि उल्लिखितानि भवेयुः।
४. प्रतिमासं न्यूनतमम् एकवारं प्रबन्धनसमिते: आलोचनसत्रस्य आयोजनम्।
५. आलोचनासत्रे न्यूनातिन्यूनं पञ्चाशत् प्रतिशतानां (५०%) उपस्थितिः निश्चेतव्या।
६. प्रबन्धनसमिते: आलोचनासत्रे विचारणीयानां कार्यसूचीनां प्रस्तुतिः।
७. प्रबन्धनसमिते: मानदण्डानुसारं पञ्जीकरणपत्रस्य संरक्षणं, यत्र प्रबन्धनसमिते: विवरणानि, बैठकसूचनाः, सभायां उपस्थिताः सदस्याः, कार्यसूचिः, बैठकस्य कार्यवृत्तानि इत्यादीनां अभिलेखनस्य मानदण्डानुगुणं पञ्जीकरणं निर्वोढुं।

८. आलोचनासत्रस्य कार्यवृत्तान्तानि निर्णयाश्च सम्यक्तया समेत्य समेषां सदस्यानां कृते जनसाधारणाय च उपलभ्यताम् ।
९. प्रबन्धनसमितेः निर्माणस्य एकमासाभ्यन्तरे प्रबन्धनसमितेः क्षमतानिर्माणप्रशिक्षणं निश्चयीकरणम् । अपि च आवश्यकतानुगुणं, प्रबन्धनसमितेः सदस्यानां कृते नियतकालिकरूपेण प्रशिक्षणकार्यशालाः आयोजयितुं शक्यते ।
१०. संयुक्त-जिला-शिक्षा-सूचना-व्यवस्थायाः (यूडाईस्+) पटले विद्यालय-अभियोजनन-प्रपत्रस्य प्रदर्शनम्, प्रबन्धनसमितेः प्रथमायां सभायां सदस्यानां कृते व्यवस्थापनं च ।
११. विद्यालय-प्रबन्धन-समितेः सभाः, संरचना, मातापितृ-पालकेभ्यः सदस्यानां चयनार्थं निर्वाचनं, प्रबन्धनसमितौ नामाङ्कितानां सदस्यानां समावेशनम् इत्यादीनां विषये जनपद-खण्ड-स्तरीय-अधिकारिणां द्वारा निर्गमितानां आदेशानां निर्देशानां अनुपालनं सुनिश्चितं कर्तव्यम् ।
१२. विद्यालयस्य मुख्याधिकारिणा वा जनपद-शिक्षाधिकारिणा अथवा कस्मिंश्चित् उच्चतरप्राधिकारिणा नियुक्तं अन्यं दायित्वं निर्वोढुं ।

२.४ कार्यकालः

विद्यालय-प्रबन्धन-समितौ सदस्यानां कार्यकालः वर्षद्वयानन्तरं भविष्यति । विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः वर्षद्वयानन्तरं यावत् नूतनसमित्याः पुनर्गठनं न भवति तावत् यावत् अनुवर्तेत । नवसमितेः निर्माणप्रक्रिया प्रबन्धनसमितेः कार्यावधेः समाप्तेः पूर्वमेव आरभ्येत, येन विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः इत्यस्य विरामः न भवेत् । एकः सदस्यः अन्यस्मै पर्यायै पुनः मनोनितः भवितुम् अर्हति, परन्तु सदस्यसचिवम् ऋते अन्यः कोऽपि सदस्यः परस्परं द्विवाराद् अधिककालं यावत् कार्यालये स्थातुं नार्हति ।

१. विद्यालय-प्रबन्धन-समितेः सदस्यानां कार्यकालः अधोलिखितेषु शर्तेषु समाप्तो भवितुम् अर्हति -
  - (क) यदि छात्रस्य मातापितरौ अभिभावकाः वा विद्यालयं त्यजन्ति ।
  - (ख) यदि कस्यचित् सदस्यस्य नाम्नि कश्चिदपि आपराधिकः आरोपः स्यात्, तदर्थं गृहीतश्च स्यात् ।
  - (ग) यदि सदस्यः मण्डलात् जिलायाः वा अन्यत्र स्थानान्तरितः स्यात् ।
  - (घ) कस्यचित् सदस्यस्य आकस्मिकं प्रयाणम् ।
  - (ङ) यदि कश्चित् सदस्यः कामपि सूचनां विना परस्परं चतुर्षु आलोचनासत्रेषु अनुपस्थितः स्यात् ।
२. प्रबन्धः (१) इत्यत्र उल्लिखितात् कारणात् यदि समितौ आकस्मिकी रिक्तता स्यात्, तर्हि प्राधिकारिणः राज्यसर्वकारस्य वा नियमानुसारं तेषु रिक्तस्थानेषु नियुक्तिः स्यात् ।

२.५ विद्यालय-प्रबन्धन-समितौ मातापित्तोः अभिभावकस्य वा निर्वाचनस्य पद्धतिः

विद्यालय-शासने सार्थक-सामुदायिक-सहभागितां निश्चेतुं विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः इत्यस्य माता-पिता अथवा संरक्षक-सदस्यानां निर्वाचनं लोकतान्त्रिकं, पारदर्शकं, सर्वसमावेशकं च रीत्या क्रियते । राज्यानि/केन्द्र-शासित-प्रदेशाः स्वस्वनियमानुसारं अथवा आदेशानुसारम् विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सदस्यानां निर्वाचनस्य नामाङ्कनस्य च स्वकीयां विस्तृतां प्रक्रियां विहितुं शक्नुवन्ति । अधोलिखिता निर्वाचनप्रक्रिया सूचकः अस्ति ।

१. शैक्षणिकवर्षस्य आरम्भे विद्यालयस्य प्रमुखः नामाङ्कितानां बालकानां सर्वेभ्यः मातापितृभ्यः, पालकेभ्यः च सूचनाप्रदानं कृत्वा निर्वाचनप्रक्रियां आरभेत, तत्संबंधितराज्येन अथवा केन्द्र-शासित-प्रदेशेन विहितेन नियमानाम् अनुगुणं निर्वाचनस्य आयोजनस्य अनुसूच्यां प्रक्रियां च स्पष्टतया निरूपयति ।
२. प्रत्येकस्य नामाङ्कितस्य बालकस्य (यस्य नाम प्रवेशपत्रे पूर्वमेव पञ्जीकृतम् अस्ति) केवलं एकः मातापितरः वा संरक्षकः वा एव निर्वाचने भागं ग्रहीतुं अर्हः भविष्यति ।
३. मातापितरौ वा संरक्षकाः विद्यालय-समुदायात् स्वयं अथवा अन्यान् अर्हानि इच्छुकान् च मातापितरौ/संरक्षकाणि नामाङ्कयितुं शक्नुवन्ति । SEDGs तथा CwSN मातापितृणां च पर्याप्तं प्रतिनिधित्वं, यासु ५० प्रतिशतं महिलानां प्रतिनिधित्वं, विद्यालयस्य अन्तः सर्वेषु वर्गेषु प्रतिनिधित्वं च सुनिश्चितं कर्तव्यम् ।
४. केषुचित् प्रकरणेषु अभ्यर्थिनां संख्या निर्धारितस्थानसङ्ख्यायाः अपेक्षया अधिका भवति तत्र निर्वाचनं हस्तम् उत्थापयित्वा अथवा ध्वनिमतद्वारा मतदानद्वारा क्रियते; तथापि कस्यापि विवादस्य अथवा अनुत्तरितविवादस्य सन्दर्भे निष्पक्षतां निश्चेतुं गुप्तमतदानद्वारा मतदानं स्वीकर्तुं शक्यते ।
५. मतदानसमये नामाङ्कितानां बालकानां मातापितृणां अथवा पालकानाम् न्यूनातिन्यूनं प्रतिशतं गणसङ्ख्या उपस्थितः भवेत् ।
६. निष्पक्षता पारदर्शिता च धारयितुं निर्वाचनप्रक्रियायाः पर्यवेक्षणं नामनिर्देशित-शिक्षाधिकारिणा अथवा अधिकृतप्रतिनिधिद्वारा कर्तुं शक्यते ।
७. प्रक्रियायाः समाप्तेः अनन्तरं, सर्वे निर्वाचिताः मातापितरः अथवा संरक्षकसदस्यानां नामानि आधिकारिकरूपेण संस्थायाः प्रमुखेण अभिलिखितानि भविष्यन्ति ।

विद्यालय-प्रबन्धन-समितेः निर्माणात् परम्, नूतनतया निर्मितायाः समितेः प्रथमम् आलोचनासत्रम् अग्रिमे कार्यदिवसे अथवा एकसप्ताहाभ्यन्तरे आयोजितं भवेत् । प्रथमे आलोचनासत्रे एव अध्यक्षः सहाध्यक्षश्च चितौ भवतः ।

२.६ विद्यालय-प्रबन्धन-समितेः सहसमितिः

अध्यक्षः, उपाध्यक्षः, सदस्यसचिवः च विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सदस्यानां मध्ये, विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः इत्यस्य प्रभावीरूपेण कार्यार्थम्, आवश्यकतानुगुणं उपसमितीः निर्मातुं शक्नुवन्ति । विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः इत्यस्य साहाय्यं द्वयं कर्तुं शक्यते । उपसमिती यथा अधस्तनः

- (क) **विद्यालय-भवन-समितिः** - विद्यालय-भवन-समितिः विद्यालयस्य मूलसौकर्याणां निर्माण-नवीकरण-मरम्मत-अनुरक्षणसम्बद्धानां लेखानां नियोजनस्य, अनुमानस्य, प्रबन्धनस्य, निरीक्षणस्य, पर्यवेक्षणस्य, प्रतिवेदनस्य, अनुरक्षणस्य च दायित्वं वहति । एतत् सुरक्षां, बालसहेही, लिङ्ग-प्रतिक्रियाशील-सुविधाः, सार्वत्रिक-अभिगम्यता, विहितस्य अनुपालनं च सुनिश्चितं कर्तुं शक्नोति । वित्तीय-तकनीकी-मानकानि, सर्वासां सिविल-कार्याणां समयोचित-निष्पादनार्थं, सुरक्षितं, सर्वसमावेशकं, शिक्षार्थी-अनुकूलं च पर्यावरणं निर्मातुं, अध्यवसायिक-निरीक्षणं सुनिश्चितं कुर्वन्तु ।

(ख) **शैक्षणिकी समिति:** - शैक्षणिकसमिति: योजना, प्रबन्धनम्, निरीक्षणं, पर्यवेक्षणम्, प्रतिवेदनम्, यू. डी. ऐ. एस्. ई. इत्यादिभ्यः दत्तांशसङ्ग्रहणम् इत्यादीनां सर्वासां शैक्षणिकक्रियाकलापानां कृते उत्तरदायी भवितुम् अर्हति। सा. श. सामाजिक-आर्थिकं, लिङ्गं तथा विकलाङ्गता-सम्बद्धाः बाधां निवार्य, शिक्षक-छात्र-उपस्थिति-निरीक्षणं, मार्गदर्शनं परामर्शं च समर्थं, छात्र-उपलब्धेः निरीक्षणं, संवर्धनं तथा विकासात्मक-शिक्षणक्रियाकलापानां प्रोत्साहनं, छात्र-शिक्षकयोः समग्र-शैक्षणिक-सामाजिक-व्यक्तित्व-विकासस्य पोषणं च कृत्वा, शिक्षायाः गुणवत्तायां समता च निरन्तरसुधारणं सुनिश्चितं करिष्यति। एतेषां दायित्वानां निर्वाहणेन, समितिः छात्र-उपलब्धेः, विद्यालय-पर्यावरण-व्यवस्थायाः समग्र-शैक्षणिक-स्वास्थ्यस्य च प्राथमिक-अभिरक्षकरूपेण कार्यं करोति।

३. विद्यालय-प्रबन्धन-समिते: अवदानं, दायित्वानि, क्रियाकलापाश्च

विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः विद्यालयीयप्रशासनस्य सक्षमतायां, शिक्षायाः गुणवत्तायाः मानोन्नयने च प्रमुखम् अवदानम् आवहति। अस्य प्राथमिकानि कार्याणि तावत् - विद्यालयस्य सामग्रिककार्यस्य निरीक्षणं, सामग्रिकी शिक्षा, पीएम् - श्री, पीएम् - पोषण इत्यादीनां शैक्षणिकयोजनानां समयोचितं प्रभावीं च कार्यान्वयनस्य निरीक्षणं च अन्तर्भवति। विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः समग्र-विद्यालय-विकास-योजनायाः (एस्. डी. पी.) निर्माणस्य अनुशासनायाः च दायित्वं वहति, यस्मात् मूलसौकर्ये विद्यमान-सौकर्याणां सर्वेक्षणं, तथा विद्यालयस्य विनिर्दिष्टां आवश्यकतां समापयति। सि. एस्. आर्. इत्येतेभ्यः दानानि/योगदानानि सङ्गृहीतुं विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः उत्तरदायी भविष्यति। विद्यालयस्य मूलसौकर्याभिवर्धनम्। विद्यालय-समुदाय-सम्बन्धं सुदृढं कर्तुं मातापितृ-समुदाय-सहभागितां प्रवर्धयन्, समुचित-सर्वकारात्, स्थानीय-प्राधिकरणैः, अन्यैः स्रोतैः वा

प्राप्तानां अनुदानानाम् उपयोगस्य निरीक्षणम् अपि करिष्यति। विद्यालयस्य आवश्यकतानां परिचायनेन तथा क्रियायोग्यानां योजनानां निर्माणेन, विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः विद्यालयस्य, समुदायस्य, स्थानीयप्राधिकारिणां च मध्ये समन्वयम् पोषयति, सर्वसमावेशकं, सुरक्षितं, सुसंपन्नं च शिक्षण-वातावरणम् कल्पयति। तदनुसारम्, विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सदस्यानां भूमिकानां दायित्वानां च प्रमुखक्षेत्राणि अन्तर्गताः भवेयुः।

१. समेषां छात्राणां नामाङ्कनस्य, धारणस्य, सर्वसमावेशितस्य शिक्षणस्य च अवसराणां निश्चयनम् - समिते: सदस्याः, एस्. ई. डी. जी. तथा सी. डब्ल्यू. एस्. एन्. इत्येतयोः सम्बद्धानां बालकानां पञ्जीकरणम् नियमित-उपस्थितिः च सुनिश्चितं कर्तव्यम्। विद्यालयीशिक्षायाः अनुसरणे पूर्णतायां च कस्यापि बालकस्य कस्यापि भेदभावस्य अवरोधस्य वा सम्मुखीकरणं न भवेत् इति अपि सुनिश्चितं कर्तव्यम्। विद्यालये कस्यापि बालकस्य उत्पीडनस्य दुरुपयोगस्य वा घटनाः न भवेयुः इति सुनिश्चितं

कर्तुं विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: विद्यालयं समर्थयेत् । एतादृशं प्रकरणं तत्क्षणमेव सम्बद्धप्राधिकारिभ्यः सूचितं कर्तव्यम् । विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: विशेषावश्यकतां युक्तानां बालकानां (सी. डब्ल्यू. एस्. एन्.) परिचये प्रसाद-ए. पी. पी. तथा अन्यविधानां उपयोगेन विद्यालयस्य साहाय्यं कारयेत् तथा च सर्वेषु कार्येषु तेषां समावेशनस्य समर्थनं कारयेत् ।

२. **विद्यालयात् बहिष्कृतानां, विद्यालयं त्यक्तवतां च छात्राणां मुख्यधारायां समन्वयाय प्रवेशपरीक्षा** - विद्यालयस्य अभिलेखानां सामुदायिकानां दत्तांशानां चाधारेण, प्रबन्धनसमिति: अवश्यमेव विद्यालयात् बहिर्गतानां छात्राणां मुख्यधारायां समावेशाय कार्यं कुर्यात्, तथा च विद्यालय-कर्मचारिभिः सह वयानुगुणं वर्गेषु मुख्यधारायाम् आनेतुं समन्वितप्रयासान् कुर्युः । एतत् सुकरं कर्तुं निःशुल्कस्य अनिवार्यस्य च विद्यालयशिक्षायाः उपबन्धाः गृहपर्यटन-अभियानैः, मातापितृणां बालकानां च परामर्शद्वारा, स्थानीयमाध्यमेन, सामुदायिक-रेडियोद्वारा, ग्रामसभाभिः, अन्यैः सामुदायिक-मञ्चैः च व्यापकरूपेण प्रचारिताः भवेयुः । विद्यालयीशिक्षां प्राप्तुं समापयितुं च कस्यापि बालस्य अभावः न भवेत् इति सुनिश्चितं कर्तुम् सर्वप्रयत्नम् करणीयम् । विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: पूर्वप्राथमिकतः (बल्वाटिका/अङ्गनवाटिकातः) प्रथमश्रेण्याः, मूलभूततः प्रारम्भिकश्रेण्याः (२ तः ३ श्रेण्याः), प्राथमिकतः मध्यमश्रेण्याः (५ तः ६ श्रेण्याः) तथा मध्यतः माध्यमिकश्रेण्याः (८ तः ९ श्रेण्याः) मध्ये परिवर्त्यमानानां विद्यालयात् बहिः स्थितानां बालकानां तथा बालकानां दत्तांशं अद्यतनीकर्तुं विद्यालयानां साहाय्यं कर्तुं शक्नोति ।
३. **छात्राणां विवरणानां समयोचितवितरणस्य निश्चयनम्** - प्रबन्धनसदस्याः अवश्यमेव कालाभ्यन्तरे निःशुल्कानां पाठ्यपुस्तकानां, वेशभूषाणां, छात्रवृत्तीनां, धनसहायतायाः, अन्यस्य प्राबधानस्य च कृते योग्यानां छात्राणां यथाकालं प्रदानम् ।
४. **माता-पिता-शिक्षक-सभासु (पी. टी. एम्.) समर्थनम्** विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: नियमितरूपेण पी. टी. एम्. आयोजनं आचरणं च पूर्णतया समर्थयेत्, येन विद्यालये छात्राणां शैक्षणिककार्यक्रमाणां, क्रीडायाः, स्वास्थ्यस्य, स्वास्थ्यस्य, कलायाः, आचरणस्य, व्यवहारस्य इत्यादिषु प्रदर्शनस्य आदानप्रदानं भवेत् । पी. टी. एम्. इत्येते बालानां शैक्षणिकयात्रायां मातापितरं/संरक्षकं समावेशयितुं प्रभावीमार्गः अस्ति ।
५. **शैक्षणिकं नियोजनं समर्थनं च** - विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: सदस्याः समग्रशिक्षा योजना तथा एन्. ई. पी. २०२० इत्येतयोः अन्तर्गतं स्थापितानि मानदण्डाणि मानदण्डाणि च विद्यालयानि पालयन्ति इति सुनिश्चितं कर्तव्यम् । शिक्षकाः नियमितरूपेण विद्यालयं गच्छन्ति, यथासमये पाठ्यक्रमं पूरयन्ति, मातापितृभिः सह मिलित्वा च स्वसन्ततेः प्रगतिं व्यञ्जयन्ति इति ते निरीक्षणं कर्तव्यम् । समिति: शिक्षकानां अभावं परिहर्तुं, मुख्यतया शैक्षणिककार्ये शिक्षकानां संलग्नतां च समर्थयितुं आवश्यककार्याणि समर्थयितुं शक्नोति ।
विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: विद्यालये पञ्चाङ्गस्य निर्माणे, कक्षा-क्रियाकलापानां निरीक्षणे, शिक्षण-शिक्षण-प्रक्रियां सुदृढीकर्तुं, छात्राणां शिक्षण-परिणामानां (एल्. ओ. एस्.) सुधारनाय च शिक्षण-अन्तरान् अभिज्ञातुं शिक्षकान् समर्थयेत् । विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: अध्यापकस्य आवर्तनं निवेदय तु । तत्संबन्धितप्राधिकारिणां अनुपस्थितिः, येन शिक्षणस्य निरन्तरतायाः प्रभावः न भवेत् । शिक्षणं

अधिकम् आकर्षकं, प्रासङ्गिकं, समुदायेन सह सम्बद्धं च कर्तुं, सञ्चाररहितदिनानि समृद्धं कर्तुं, विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः इत्येते:

- समुदाय-आधारित-शिक्षण-कार्यक्रमाणां आयोजनं सुकरं कारयेत्। यथा विज्ञान-मेलाः, परम्परा-पदयात्राः, अथवा अनुभवात्मक-शिक्षणस्य पोषणार्थं पर्यावरण-अभियानाः।
- परियोजना-आधारित-शिक्षणप्रवर्धनम् जलसंरक्षणं, अपशिष्टप्रबन्धनं, अथवा सुस्थिरकृषिः इत्यादीनां सामुदायिक-विषयाणां विषये, यथा कक्षा-ज्ञानम् वास्तविकजीवनप्रतिसन्धिसम्बन्धिः इति।
- समन्वयेन कौशल्याः अपेक्षां वर्धयन्तु। राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः २०२० आदेशानुसारम्, स्थानीयव्यवसायैः उद्योगैः च प्रासङ्गिककौशलानां एकीकरणं, कौशलशिक्षार्थं इन्टर्नशिप् अथवा अप्रेंटिसशिप् सुकरतां च अपेक्षते।

६. मूलभूतसाक्षरता, अपि च सांख्यिक-लक्ष्य-प्राप्तये समर्थनम् - निपुण-भारत-मिशन इत्यस्य अन्तर्गतं एफ्. एल्. एन्. लक्ष्याणि साधयितुं विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः समुदायं तथा मातापितृ-सहभागितां प्रवर्धयिष्यति।^२प्रत्येकस्मिन् विद्यालये प्रारम्भिकश्रेण्यां बालकस्य मातृभाषायाः प्रयोगं प्रोत्साहयित्वा गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः कृते सामूहिकं उत्तरदायित्वम् पोषणीकरणं, स्थानीयभाषायाः पठनकोणः, कथा कथन-सत्राणि, मातापितृ-नेतृत्वे पठन-क्लब-निर्माणस्य समर्थनं च। विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः शिक्षकैः सामुदायिक-स्वयंसेवकैः च बहुभाषीय-शिक्षण-शिक्षण-सामग्र्याः विकासम् अपि सुकरं कर्तुं शक्नोति। विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः विद्यालयं 'निपुण' कर्तुं केन्द्रीकृतं, कालबद्धं च प्रयत्नान् समर्थयेत्, येन सर्वे छात्राः ग्रेड्-उपयुक्तं एफ्. एल्. एन्. क्षमतां प्राप्नुयुः। स्थानीय-युवा-स्वयंसेवकाः, शिक्षकाणां सहयोगेन, नियतकालिक-सामुदायिक-शिक्षण-उत्सवान्, पठन-अभियानानि, अथवा तत्सदृशानि उपक्रमान्, मूलभूत-साक्षरतायां छात्राणां प्रगत्याः मूल्याङ्कनं, सुदृढीकरणं, उत्सवं च कर्तुं आयोजयितुं शक्नुवन्ति, तथा च विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः, अङ्गणवाडी-कार्यकर्तृणां प्राथमिक-शिक्षकानां च मध्ये संयुक्त-योजना तथा क्रियाकलापान् प्रोत्साहयेत्, येन आनन्ददायकं भवेत्, क्रीडा-आधारितम् प्रारम्भिक-शिक्षणम्, अङ्गणवाडीतः विद्यालयं प्रति सहजपरिवर्तनं च। समितिः स्थानीयकलाकारैः, शिल्पकारैः, वृद्धैः च सह पारम्परिकं ज्ञानं, कलाः, स्थानीयपरम्परां च विद्यालयकार्यक्रमेषु एकीकृतुं सहयोगं कर्तुं शक्नोति, यथा स्थानीयगीतानां, प्रासानां, शिल्पानां, उत्सवानां च उपयोगः, येन छात्राणां मध्ये कौशलविकासस्य, सांस्कृतिकमूलस्य च समर्थनं भवति। निपुण-भारत-कार्यान्वयन-मार्गदर्शिकायाः (२०२१) अध्याये १४ मातापितृ-समुदाय-संलग्नतायाः विवरण-मार्गदर्शनं प्रदत्तम् अस्ति।

७. प्रधानमंत्री पोषण शक्ति निर्माण (पीएम पोषण) एवं स्वास्थ्य उपक्रमः विद्यालय-प्रबन्धन-

^२ निपुण-भारतम् (अवबोधेन सह पठन-कौशलाय सङ्ख्याज्ञानाय च राष्ट्रिय-प्रयासः) 'राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः २०२०' अन्तर्गतम् एकं राष्ट्रिय-अभियानम् अस्ति, यस्य लक्ष्यं २०२६-२७ वर्षं यावत् द्वितीय-कक्षां प्राप्नुवता प्रत्येकं बालेन मूलभूत-साक्षरतायाः सङ्ख्याज्ञानस्य च प्राप्तिं सुनिश्चितं करणम् अस्ति। अस्य अभियानस्य उद्देश्यं मूलभूत-स्तरे पठने, लेखने, सङ्ख्याज्ञाने च कक्षा-स्तरीय-दक्षतानां प्राप्तिः अस्ति। मार्गनिर्देशिका उपलब्धास्ति - https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nipun_bharat_eng1.pdf

समिति: सदस्याः पी. एम्. पोषण् योजनायाः कार्यान्वयनस्य सक्रियरूपेण निरीक्षणं कुर्वन्तु, कार्यक्रमस्य दैनन्दिनप्रबन्धनस्य निरीक्षणं कुर्वन्तु, भोजनस्य गुणवत्तां सुनिश्चितं कुर्वन्तु, परिवेष्टनात् पूर्वं शिक्षकैः सह आवर्तनात्मकरूपेण भोजनस्य स्वादं स्वीकरोतु । बालानां पोषण-स्थितिं वर्धयितुं अतिरिक्त-भोजनस्य महत्त्वं अधोरेखितुं विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः-सभासु तिथि-भोजनस्य परिकल्पनां महत्त्वं च चर्चयितुं शक्यते । तिथि-भोजन् इति समुदाय-सहभागित्व-उपक्रमः अस्ति, यः भारतीय-पारम्परिक-प्रथायाः आधारेण, जनानां भोजन-प्रदाने अवलम्बितः अस्ति । अस्य उपक्रमस्य अन्तर्गतं समुदायस्य सदस्याः बालकेभ्यः अतिरिक्त-खाद्य-पदार्थरूपेण अथवा विशेष-अवसरेषु उत्सवेषु यथा जन्मदिनेषु, वार्षिकोत्सव-दिनेषु, विवाहेषु, विविध-उत्सवेषु, राष्ट्रिय-महत्त्व-दिनेषु च पूर्ण-भोजनरूपेण पौष्टिकं स्वस्थं च भोजनं प्रदास्यन्ति । तथा श्रमदानद्वारा छात्राणां, विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सदस्यानां, सामुदायिकस्वयंसेवकाणां च सहभागितया विद्यालय-पोषण-पाकशाला-उद्यानानां अनुरक्षणम् । एतदतिरिच्य, स्वास्थ्यप्राधिकारिणां समन्वयेन विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः द्वारा नियतकालिक-स्वास्थ्यपरीक्षाः, स्वच्छता-सलाणि, पोषण-जागृति-कार्याणि च आयोजयितुं शक्यते ।

८. **आधारभूता संरचना, सौकर्यस्य निरीक्षणं च** - समुदायस्य सदस्यैः स्थानीयप्राधिकारिभिः च सह सहयोगेन विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सदस्याः विविध-शैक्षणिक-उपक्रमेषु सक्रियरूपेण योगदानं कर्तुं शक्नुवन्ति, यथा बिल्डिङ्ग् आस् लर्निङ्ग् एड् (बाला) कार्यक्रमः, डिजिटल-लर्निङ्ग्-टूल्स् इत्यस्य प्रोत्साहनं, विज्ञान-प्रयोगशालानां वर्धनं, अटल्-टिंकरिङ्ग्-ल्याब्स् (ए. टि. एल्.), एस्. टी. ई. एम्. (विज्ञानं, प्रौद्योगिकीम्, अभियान्तिकं तथा गणितं) प्रयोगशालां, क्रीडा-कक्षं तथा उपकरणं, विद्यालये पुस्तकालयं तथा एन. ई. पी. २०२० इत्यस्य उपबन्धैः अनुरूपं क्रियाकलाप-आधारित-शिक्षण-स्थानानि च । ते नियमित-अनुरक्षण-मरम्मतद्वारा विद्यालयं स्वच्छं सुसंरक्षितं च भवेत् इति सुनिश्चितं कृत्वा बालस्रेही-शिक्षण-वातावरणस्य पोषणम् अपि समर्थयेयुः । पेयजलस्य, शौचालयस्य, सीमाभित्त्याः, प्रवेशमार्गाणां, याम्प् इत्यादीनां व्यवस्थां अन्यैः सम्बद्धैः विभागैः सह सहयोगेन सुनिश्चितं कर्तुं शक्यते ।

९. **वित्तीयं व्यवस्थापनम्** - विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः वित्तस्य सुरक्षित-अभिरक्षा, व्ययस्य समुचितनियन्त्रणं, सम्यक् व्यक्तिं वा संस्थां वा समयोचितं प्रतिदानम्, वित्तीय-अभिलेखानां यथार्थरक्षणम् इत्यादीनां निधिनां समुचितप्रबन्धनं सुनिश्चितं कर्तुं विद्यालयस्य आयव्ययिकस्य समीक्षा करिष्यति । समितिः विद्यालयस्य वार्षिक-प्राप्ति-व्यय-विवरणं निर्मायां साहाय्यं करिष्यति तथा च वित्तीय-अनियमितताः न भवेयुः इति सुनिश्चितं करिष्यति ।

प्रबन्धनसमितेः सदस्याः आगामिवर्षस्य आयव्ययक-अनुमानस्य निर्माणे योगदानं करिष्यन्ति तथा च समुचित-समर्थनेन सह व्ययस्य नूतन-वस्तूनां प्रस्तावनं कर्तुं शक्नुवन्ति । प्राचार्या/विद्यालयप्रमुखाय प्रत्यायोजितात् परं वित्तीयशक्तेः प्रयोगाय समितिः प्राधिकृतः अस्ति, बशर्ते एतादृशाः क्रियाः अनुमोदिताः आयव्ययक-उपबन्धेषु एव तिष्ठन्ति ।

१०. सामाजिकी लेखापरीक्षा निरीक्षणं च - विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सदस्याः विद्यालयकार्यक्रमाणां निरन्तरनिरीक्षणे, समग्रशिक्षा इत्यादीनां सर्वकारीयकार्यक्रमाणां कार्यान्वये च महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहन्ति। तेषां दायित्वेषु विद्यालयस्य विकासं वर्धयितुं, छात्राणां नामाङ्कनं प्रतिधारणं च संवर्धितुं, अधःपतनम् न्यूनीकर्तुं च प्रभावी-योजना, प्रबन्धनम्, समुदाय-सहभागित्वं च सुनिश्चितं करणीयम्। सामाजिक-लेखापरीक्षण-प्रक्रियायाः समये विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सदस्यैः ग्रामसभा-सभासु सार्वजनिक-विचारणासु च सक्रियरूपेण भागं ग्रहीतुं अपेक्षितं भवति, तथा च विद्यालयस्तरे लेखापरीक्षण-निष्कर्षेषु क्रियापदाः क्रियन्ते इति सुनिश्चितं कर्तुं अनुवर्तनं कर्तव्यम्।

११. सामुदायिकी सहभागिता, संसाधनानां संहतिश्च - मातापितरौ, पूर्वविद्यार्थिनः, स्वयंसेवकाः, व्यवसायिक-संस्थाः, स्थानीयाः संस्थाश्च समयविशेषज्ञतानां संसाधनानां च योगदानार्थं संलग्नाः भूत्वा सामुदायिक-सहभागित्वस्य तथा व्यूहात्मक-संसाधन-संयोजनस्य सहयोगात्मक-पर्यावरणव्यवस्थां पोषयित्वा विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः विद्यालय-परिवर्तनं प्रवर्तयिष्यति। संसाधनसङ्ग्रहणप्रयासानां भागरूपेण, विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः, विद्यालयस्य मूलसौकर्याभिवृद्धिं, शैक्षणिकं तथा शैक्षणिकसमर्थनं सहितं गुणवत्ता-सुधार-उपक्रमान् समर्थयितुं, स्थानीय-कम्पनीभ्यः तथा सार्वजनिकक्षेत्र-उपक्रमाणां (पी. एस्. यू.) कार्पोरेट्-सामाजिक-दायित्वस्य (सी. एस्. आर्.) निधिं अन्वेष्टुं, लाभप्रदं च कारयेत्। विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः इत्येते, विद्यालयेषु एतेषां उपक्रमाणां औपचारिक-निरीक्षणं प्रतिवेदनं च सुकरयितुं नागरिक-समाज-सङ्घटनानि (सी. एस्. ओ.) समुदाय-नेतृन् च संलग्नाः करिष्यन्ति, येन सर्वेभ्यः सहभागिभ्यः दीर्घकालीनप्रभावं दृश्यतां च सुनिश्चितं भवति। अशिक्षितानां स्वयंसेवकाणां च साक्षरतायै अभिज्ञानाय समुदायः प्रेरितः भविष्यति।

समाजे सर्वेषां कृते आजीवनं शिक्षणावगमः (उल्लासः)^३ (नव-भारत-साक्षरता-कार्यक्रमः), येन शिक्षायां सामुदायिकं स्वामित्वम्, सामाजिकम् उत्तरदायित्वम् च सुदृढं भवति।

स्थानीयनिवासिनः, पूर्वविद्यार्थिनः, निवृत्ताः व्यावसायिकाः च विद्यालयेषु सक्रियरूपेण योगदानं कर्तुं शक्नुवन्ति यथा मार्गदर्शकं तथा स्वयंसेवकम्, अधस्तन विद्याञ्जली^४, छात्राणां कृते अनुभव-आधारितं मार्गदर्शनं प्रददाति। विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः इत्यस्मिन् सहभागितां प्रोत्साहयितुं समुदायसमावेशं सुकरं कारयेत्। विद्याञ्जली उपक्रम (https://vidyanjali.education.gov.in) शिक्षा-मन्त्रालयः तद्वारा स्वयंसेवकतायाः सामुदायिकसमर्थनस्य च सुस्थिरसंस्कृतिं पोषयति, या शिक्षणानुभवान् समृद्धं करोति तथा च समग्रविद्यार्थिनां विकासं प्रवर्धयति।

१२. विद्यालयेषु बालकानां सुरक्षायाः कल्याणस्य च निश्चयः - प्रत्येकस्मिन् विद्यालये सर्वेभ्यः बालकेभ्यः सुरक्षितं, सर्वसमावेशकं, बालसहं च पर्यावरणं प्रदत्तम् अस्तीति विद्यालय-

^३ यू. एल्. ए. एस्. इति भारतस्य प्रमुखः कार्यक्रमः अस्ति, यः एन. ई. पी. २०२० इत्यनेन सह संरेखितस्य स्वयंसेवक-आधारितस्य (आन्लैन्/आफलैन्) प्रतिरूपस्य उपयोगेन, नागरिकानां सशक्तीकरणार्थं तथा राष्ट्रिय-शिक्षण-आन्दोलनस्य पोषणार्थं, औपचारिक-विद्यालय-शिक्षां परित्यक्तानां १५ + वयस्कानां कृते क्रियात्मक-साक्षरता, संख्याशास्त्रम्, डिजिटलं, जीवन-कौशलं च साधयितुं केन्द्रितः अस्ति।

^४ विद्याञ्जली एकम् समर्पितम् डिजिटल-मञ्चः अस्ति, येन सर्वकारीय-अनुदानप्राप्त-विद्यालयाः कार्पोरेट्/पीएसयू-संस्थाभ्यः ऐच्छिक-सेवाः, सम्पत्तिः, सी. एस्. आर्. समर्थनं, सार्वजनिकदानानि च पारदर्शकतया संरचिततया च ग्रहीतुं शक्नुवन्ति।

प्रबन्धन-समिति: अवश्यमेव निश्चिनुयात्। ते कठोरतया शारीरिकं मानसिकं वा उत्पीडनं, भेदभावः, अन्येन केनापि प्रकारेण दुरुपयोगो वा, छात्राणाम् अधिकाराणि सुरक्षिततया संरक्षन्ते। विद्यालयीय-सुरक्षा-शतथः, यौनापराधेभ्यः छात्राणां संरक्षणायै पक्सो

अधिनियमाः, आन्तरिक-परिवाद-समित्या सम्बद्धा सूचना विद्यालये स्पष्टतया प्रदर्शनीया।

प्रबन्धनसमिते: सदस्याः विद्यालयप्राधिकारिभिः, शिक्षकैः, माता-पिता-शिक्षक-सङ्घैः (पी. टी. ए.) सह नियमित-सभायाः माध्यमेन विद्यालय-सुरक्षा-सुरक्षा-योजनायाः निर्माणे समीक्षणे च सक्रियरूपेण भागं ग्रहीष्यन्ति। उत्पीडन-निवारणस्य तथा बाल-यौन-दुरुपयोगस्य (सि. एस्. ए.) परिवाद-समित्याः निर्णयाः विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सभासु चर्चिताः भवेयुः। विद्यालय-सुरक्षा-समितिः, विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सदस्यैः सह, प्रति त्रैमासिके परिसरस्य 'सुरक्षायाम्' आचरितुम् अर्हति, तथा च सर्वाणि सुरक्षा-मानकाः अनुसरन्ते इति सुनिश्चितं कर्तव्यम्।

विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः शिक्षकाणां कर्मचारिणां च सम्मानपूर्णं सहायकं च आचरणं सुनिश्चितं कृत्वा, बालरक्षणस्य तथा उत्पीडन-विरोधीनीतीनां प्रभावीं कार्यान्वयनं, परामर्शस्य तथा मनोसामाजिकसमर्थनस्य प्राप्तिः, विशेषतः सामाजिक-आर्थिकरूपेण वंचित-समूहानां (एस्. ई. डी. जी.) तथा अन्यानां दुर्बल-पृष्ठभूम्याः बालकानां कृते, छात्राणां मानसिकं भावनात्मकं च कल्याणं प्रवर्धयेत्। समितिः प्रत्येकस्य बालकस्य सुरक्षित-पोषण-पर्यावरणस्य अधिकारस्य रक्षणार्थं समुदायस्य विद्यालयस्य च मध्ये सेतुरूपेण कार्यं कर्तव्यम्। विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः प्राकृतिक-विपत्त्या, प्रतिकूल-वायुगुण-स्थित्या, अशांतिना अथवा अन्यैः आपत्कालेभ्यः उत्पन्नानां विद्यालय-बन्धानां समये अपि छात्राणां मातापितृणां च समर्थनं कर्तुं शक्नोति, शिक्षा-मन्त्रालयस्य 'विद्यालय-बन्धानां तथा परे च गृह-आधारित-शिक्षणे मातापितृ-सहभागित्वस्य मार्गदर्शकानि' इत्येतस्य सन्दर्भे।

१३. विद्यालयस्य मूलभूता संरचना, सुरक्षा, विपदि सज्जता च - विद्यालयस्य सुरक्षां सुरक्षां च अधिकं सुनिश्चितं कर्तुं विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः अवश्यमेव मूलसौकर्याणां सुरक्षायाः विपद्-सज्जतायाः च निरीक्षणं कारयेत्। सुरक्षां, स्वच्छतां, कार्यक्षमतां च सुनिश्चितुं विद्यालयभवनानि, कक्षाः, जल-स्वच्छता-सुविधाः, विद्युत्-सम्पर्कः, अन्यानि महत्त्वपूर्णानि मूलसंरचनाः च नियमितरूपेण निरीक्षणीयाः। विद्यालये क्रियात्मक-विपद्-प्रबन्धन-योजना अस्ति इति समितिः सत्यापयेत् तथा च वर्षे न्यूनातिन्यूनं द्विवारं सुरक्षायाः निष्कासनस्य च अभ्यासाः सम्पाद्यन्ते इति सुनिश्चितं कर्तव्यम्।

१४. **वसतिगृहप्रबन्धः** यत्र विद्यालयेषु कस्तूरबा गान्धी बालिका विद्यालयः (के. जी. बी. वी.)/ नेताजी सुभाषचन्द्रबोस् आवासीय-वसतिगृहाणि (एन्. एस्. सी. बी. वसतिगृहाणि)/ अन्यविभागानां वसतिगृहाणि (पी. एम्. जन्मान्, दज्जुवा, इत्यादीनि) विद्यालयैः सह संलग्नाः सन्ति अथवा ते एव परिसरे सन्ति, तत्र विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः एतेषां वसतिगृहाणां स्थितिः क्रियाकलापानां च निरीक्षणं कर्तव्यम्। अस्मिन् समुचितसंरक्षणं, स्वच्छता, सुरक्षा, शिशु-अनुकूल-सुविधाः, विहितनियमानां मानदण्डाणां च पालनं च सुनिश्चितं भवति।
१५. **पर्यावरणस्य हरितप्रधानां च प्रोत्साहनम्** - विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः विद्यालयेषु एकं पेद्मा के नाम् इत्यस्य अन्तर्गतं वृक्षारोपणं, पोषण-पाकशाला-उद्यानस्य स्थापना-परिपालनं, अपशिष्ट-पृथक्करणस्य कार्यान्वयनं, ऊर्जा-संरक्षणम्, तथा च मिशन् लैफ् इत्यादीनां कार्यक्रमाणां अन्तर्गतं अन्यान् पर्यावरण-अनुकूल-उपक्रमान् स्वीकर्तुं च सुस्थिर-हरित-प्रधानां प्रोत्साहनं कर्तव्यम्।

भूमिकाः दायित्वानि च यथा उचितम् उपसमितिषु विनियोजितानि भवेयुः। विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः इत्यस्य अन्यानि कतिपयानि अतिरिक्तानि दायित्वानि यथा - **परिशिष्टम् - १।**

४. विद्यालय-विकास-योजना (एस.डी.पी.)

विद्यालयः अल्पकालिकं दीर्घकालिकं च एस्. डी. पी. सञ्जीकर्तुम् अर्हति, यत् छात्राणां नामाङ्कनं उपस्थितिः, शिक्षकः/कर्मचारिणां निष्पादनं, आव्ययिकप्रबन्धनं, सुविधाः तथा मूलसौकर्यं (आधारः, पूर्वतयारी, मध्यमः तथा माध्यमिकः स्तरः) इत्यादिषु सुधारणे केन्द्रितम् भवेत्।

१. एस्. डी. पी. इति शैक्षणिकयोजनानां संयोजनम् अस्ति, यत् अवसंरचनायोजनां शिक्षणप्रक्रियासु प्रभावीरूपेण उपयोक्तुं च मार्गदर्शयति। एस्. डी. पी. विद्यालयस्य शैक्षणिकदृष्टिं, तत् प्राप्त्यर्थं मार्गान् च प्रतिबिम्बयेत्। एतत् विद्यालयस्य शैक्षणिकविकासाय तथा चरणबद्धरूपेण तस्य विकासाय मूलसंरचनाकार्याय च मुख्यपरियोजना आधारलेखः च अस्ति। नियोजनं एककालिकक्रियाकलापम् अतिरिच्य विकासप्रक्रिया इव दृष्टव्यम्। विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः द्वारा निर्मितं एस्. डी. पी. इत्यस्मिन् विद्यालये सर्वासु सुविधाः यथा अवरोधमुक्तः मूलसंरचनाः, विद्यालयस्य कार्यक्षमतायाः उन्नतेः कृते आवश्यकसुविधाः उपलभ्यन्ते तथा च उपस्थितिम् प्रोत्साहयितुं च पद्धतिः समाविशिता भवेत्।
२. शैक्षणिकक्रियाकलापानि शिक्षणस्य परिणामेषु समग्रां गुणवत्तां च सुधारयितुं प्राथमिकतां ददति, यासु मूलभूत-शिक्षणं, सक्षमता-आधारित-शिक्षा, तथा छात्राणां सर्वांगीण-विकासः च केन्द्रितः भवेत्। एताः क्रियाः एस्. डी. पी. मध्ये एकीकृतानि भवेयुः तथा च निपुण-भारत-मिशन-कौशल-शिक्षायाः लक्ष्याभ्यां सह संयोजितानि भवेयुः। उपक्रमाः, १० बैग्लेस् डेस्, अतः समग्र-शिक्षण-पर्यावरणव्यवस्थां पोषयति।

विद्यालय-विकास-योजना इत्येका व्यूहात्मिका परियोजनास्ति, यत्र त्रिषु वर्षेषु विद्यालये जाताः सर्वे क्रियाकलापाः अन्तर्भवन्ति। इदमेकं मार्गनिर्देशकं मानचित्रमस्ति, यद्वि छात्राणाम् उन्नतिस्तरं वर्धयितुं विद्यालये आवश्यकानि परिवर्तनानि सूचयति, कदा कथं च तानि परिवर्तनानि करणीयानि इत्यपि बोधयति।

३. विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: पूर्वतनस्य एस्. डी. पी. इत्यस्य परिणामस्य मानचित्रणस्य आवश्यकतायाः पुनर्मूल्याङ्कनस्य च अनन्तरं पूर्वतनस्य एस्. डी. पी. इत्यस्य समाप्तेः मासत्रयानन्तरं एस्. डी. पी. निर्मातुम् अर्हति। एस्.डी.पी. त्रिवर्षीय-योजना भविष्यति, यस्मिन् त्रीणि वार्षिक-उपयोजनाः समाविष्टाः भविष्यन्ति। एस्.डी.पी. मध्ये निम्नलिखितविवरणानि समाविष्टाः भविष्यन्ति -

- (क) प्रति वर्ष वर्गवार नामांकन के अनुमान;
- (ख) वर्षत्रयं यावत्, मुख्याध्यापकानां, विषयशिक्षकानां, अंशकालिकशिक्षकानां च सहितं अतिरिक्तशिक्षकसंख्यायाः आवश्यकता, विद्यालयशिक्षायाः सर्वस्तरेभ्यः पृथक्, विहितमानदण्डानां सन्दर्भे गण्यते।
- (ग) वर्षत्रये अवधेः अतिरिक्तसंरचनायाः उपकरणस्य च भौतिक-आवश्यकता, विहितमानकानां मानदण्डाणां च सन्दर्भे गण्यते।
- (घ) उपर्युक्तयोः (ख) तथा (ग) विषययोः वर्षवारम् अतिरिक्त-वित्तीय-आवश्यकता, विशेष-प्रशिक्षण- सुविधा-प्रदाय अतिरिक्त-आवश्यकता, निःशुल्क-पाठ्यपुस्तक-गणवेश-इत्यादीनां बालकानां हकानि, विद्यालयस्य दायित्वपूर्त्यर्थं अन्यत् किमपि अतिरिक्त-वित्तीय-आवश्यकता च अन्तर्भवति।

४. एस्.डी.पी. अध्यक्षेन उपाध्यक्षेन सदस्यसचिवेन च हस्ताक्षरितं भवेत् तथा च वित्तीयवर्षस्य समाप्तेः पूर्वं स्थानीयप्राधिकरणं प्रति प्रस्तुतीयात् यस्मिन् वर्षे तत् सज्जीकर्तव्यं भवति।

५. सर्वासां राज्यानां/केन्द्र-शासित-प्रदेशानां विद्यालयानां/विद्यालय-समूहानां एस्. डी. पी. सार्वजनिकक्षेत्रम् भविष्यति। विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः विद्यालयस्य कार्यस्य निर्देशनस्य च निरीक्षणार्थं एस्. डी. पी. इत्यस्य उपयोगं करिष्यति तथा च एतेषां योजनानां निष्पादने साहाय्यं करिष्यति। एस्. डी. पी. कृते विस्तृतानि मार्गदर्शकसिद्धान्तानि अत्र संलग्नानि सन्ति। परिशिष्टम् - २।

६. प्रत्येकं वर्षस्य उपयोजनाः प्रतिवर्षं मार्चमासस्य अन्ते समीक्षणीयाः।

विद्यालय-विकास-योजना विकासाय उपायः

५. सभा: प्रक्रिया: च

विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: इत्यस्य प्रभावीकार्यार्थं नियमितानि सुसंरचितानि च सभा: महत्त्वपूर्णानि सन्ति । मासे न्यूनातिन्यूनं एकवारं सभा: भवेयुः । गणपूर्ति: न्यूनातिन्यूनं ५० प्रतिशत समिति सदस्य सभायां वैधरूपेण कस्यापि निर्णयस्य प्रस्तुतिं कर्तुं शक्नोति ।

प्रत्येकः विद्यालयः राज्य-जनपद-खण्ड-स्तरीय-प्राधिकरणैः निर्गमितानि निर्देशानि अनुसृत्य, अथवा सम्बद्ध-राज्य-केन्द्र-शासित-सर्वकारीय-आदेशानि अनुसृत्य सभाम् आचरतु, येन सुनिश्चितं भवति यत् सर्वे सदस्याः समयोचितसूचनाम् प्राप्य पूर्णरूपेण भागं ग्रहीतुं समर्थाः भवेयुः । सभा: विद्यालयस्य प्रगतिं समीक्षितुं तथा कस्यापि समस्यानां निवारणार्थं मुक्त-मञ्चरूपेण कार्यं करिष्यन्ति ।

सर्वासां सभानां कार्यवृत्तानि यथार्थरूपेण अभिलिखितानि, समिति-सदस्यैः अनुमोदिताः, सार्वजनिकरूपेण विद्यालयसूचनापटलस्य उपरि अथवा डिजिटलीरूपेण (यत्र उपलभ्यन्ते) प्रदर्शिताः भवेयुः, येन पारदर्शिता सुनिश्चितं भवेत् ।

प्रतिपुष्टिः, मातापितृ-सहभागित्वं, विद्यालय-सुधारविषये सहयोगात्मककार्याणि च वर्धितुं, माता-पिता-शिक्षक-सङ्घः (पी. टी. ए.) विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: इत्यस्य कार्येषु एकीकृतानि भवितुम् अर्हन्ति । विद्यालयस्य कार्याणि, शिक्षण-शिक्षणसामग्रीनां गुणवत्ता, तथा बालसुरक्षायाः विषये सामुदायिकसूचनाः ग्रहीतुं प्रत्येकस्मिन् विद्यालये सुझावपेटिका: अथवा प्रतिपुष्टि-पञ्जी: स्थापिताः भविष्यन्ति । विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: त्रैमासिकरूपेण प्रतिपुष्टि: समीक्षितुं शक्नोति तथा च बैठक-कार्यसूच्यां प्रमुखान् विषयान् समावेशयति ।

६. क्षमतायाः निर्माणं प्रशिक्षणं च

१. विशेषतः नामाङ्कनं, उपस्थितिः, शैक्षणिककार्यप्रदर्शनम् इत्यादिषु क्षेत्रेषु छात्रसमर्थनं वर्धयितुं तथा शासनं, निरीक्षणं, निरीक्षणं, स्थानीय-हितधारकाणां नेतृत्वे उपक्रमाणां च उन्नतीकरणाय विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: इत्यस्य क्षमतायाः व्यवस्थितरूपेण विकासः करणीयः । विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: इत्येतेषां प्रभावीरूपेण कार्याणि स्वसदस्यानां ज्ञानप्रेरणायाः कौशलस्य च उपरि अवलम्बन्ते । अतः नियमितक्षमता-निर्माणप्रयासाः अभिमुखीकरणकार्यक्रमाः च आवश्यकानि सन्ति ।

२. सर्वेभ्यः विद्यालय-प्रबन्धन-समिति: सदस्यानां वार्षिकप्रशिक्षणं अभिमुखीकरणकार्यक्रमाः च समित्याः संविधानस्य अथवा पुनर्निर्माणस्य एकमासान्तरेण, अधिमानतः स्थानीयक्षेत्रेषु स्थानीयभाषायां च सञ्चालिताः भवेयुः, येन अधिकतमभागिदारीता सुनिश्चितं भवेत् । प्रशिक्षण-विषयवस्तु स्थानीय-आवश्यकतानां आधारेण विस्तृत-विषयाः आच्छादयितुं शक्नोति, यथा -घः

- (क) न्यायसङ्गतायाः गुणवत्तापूर्णायाश्च शिक्षायाः संवर्धनेन सम्बन्धितं प्रावधानम्
- (ख) विद्यालय-विकास-योजनायाः निर्माणं कार्यान्वयनं च
- (ग) शैक्षणिकं निरीक्षणं तथा च विद्यालयीय-संशोधनस्य निष्पादनम्
- (घ) वित्तीयं प्रबन्धनं सामाजिकी लेखापरीक्षा च
- (ङ) समावेशिता शिक्षाप्रणाली

- (च) राष्ट्रीय शिक्षा नीति: २०२०
- (छ) डिजिटल साक्षरता और शैक्षिक प्रौद्योगिकी का उपयोग
- (ज) विद्यालयस्य छात्राणां सुरक्षां कल्याणं च

३. दलस्य सदस्यानां अभिमुखीकरणम् अधिमानतः भौतिकरूपेण क्रियते। आवश्यकतानुगुणं पश्चात् तत् मिश्ररूपेण (आन्लैन् तथा व्यक्तिगतरूपेण) च कर्तुं शक्यते। स्थानीय-विशेषज्ञाः शिक्षाविदः च, ये स्थानीय-सन्दर्भान् उत्तमतया अवगच्छन्ति, ते नियुक्ताः भवेयुः। सफलपूर्त्यर्थं प्रमाणपत्रानां प्रावधानं प्राधान्येन कर्तुं शक्यते।
४. राज्यानि तथा केन्द्र-शासित-प्रदेशानि राष्ट्रिय-डिजिटल्-मञ्चान् यथा विद्यालय-प्रमुखानां तथा शिक्षकानां समग्र-प्रगति-राष्ट्रिय-उपक्रमः (निष्ठा), ज्ञान-आदानप्रदानार्थं डिजिटल्-इन्फ्रास्ट्रक्चर् (दीक्षा), तथा च स्वयंसेवनाय, साक्षरता-क्रियाकलापार्थं, अथवा मिश्रित-शिक्षण-माड्यूल, पुनश्चर्या-प्रशिक्षणं, समवयस्क-शिक्षणस्य अवसरानि च प्रदातुं प्रोत्साहयितुं शक्नुवन्ति। राज्यानि/केन्द्र-शासित-प्रदेशाः अपेक्षित-अद्यतन-संशोधन-युक्ताः विद्यमान-माड्यूल-विशेषाः अपि उपयोक्तुं शक्नुवन्ति। वार्षिकप्रशिक्षणम् अतिरिच्य, राज्यानि/केन्द्र-शासित-प्रदेशाः विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सदस्यानां मध्ये समवयस्क-शिक्षणम् अथवा मार्गदर्शन-सत्राणि आयोजयितुं शक्नुवन्ति, यत्र अनुभविनः सदस्याः नूतनसमितीभिः सह उत्तमप्रक्रियाः धारयन्ति।

७. वित्तीयं प्रबन्धनं, सामाजिकं परीक्षणं च

१. पारदर्शकं उत्तरदायीं च वित्तीयप्रबन्धनं विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः-संस्थायाः मूलभूतदायित्वम् अस्ति। स्वकार्याणां निष्पादनार्थं प्राप्तानि सर्वाणि निधयः, विशेषतः विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः-सम्बद्धानां वित्तानां प्रबन्धनार्थं, अध्यक्षस्य सदस्यसचिवस्य च नाम्नः पृथक् संयुक्तबाङ्क-लेखायां धारणीयानि भवेयुः। विद्यालयस्य मुख्याध्यापकः वा प्रमुखः विद्यालय-लेखानां समुचित-अनुरक्षणस्य, सर्वासम्बद्ध-अभिलेखानां सुरक्षायाः च दायित्वं वहति।
२. समग्रः सामाजिककार्यव्ययः ` ३० लक्ष्यम् इति, यो हि विद्यालय-प्रबन्धन-समित्या निष्पाद्येत। विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः लेखानां समुचित-अभिलेखानां अनुरक्षणं कुर्वन् पारदर्शी-योजना, क्रयणं, निष्पादनं च सुनिश्चितं कर्तुं शक्नोति। क्रयप्रक्रियायां विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः द्वारा समुदायस्य सहभागिता न केवलं हितधारकेषु स्वामित्वस्य भावं जनयति अपितु क्रयणे पारदर्शिता अपि साधयति।
३. सामाजिकं कार्यम् अधिकं करणीयम् - नवीनतमस्य केन्द्रीय-लोक-निर्माण-विभागस्य (CPWD) कार्यपुस्तिकानुसारं सार्वजनिक-निविदा-आह्वानद्वारा ३० लक्षं रूप्यकाणां निष्पादनं कर्तुं शक्यते। तथा/अथवा राज्य-पीडब्ल्यूडी कार्यप्रक्रियाः। विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः निविदा-अन्तिमकरणस्य परियोजना-निष्पादनस्य च सर्वेषु चरणेषु भागं ग्रहीतुं शक्नोति, येन पारदर्शिता, गुणवत्ता, समयोचितपूर्ती च सुनिश्चितं भवेत्।
४. विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सदस्यः विद्यालये कृतस्य अनुरक्षण-मरम्मतकार्यस्य प्रमाणीकरणं कर्तुं शक्नोति, यस्याः कृते तान्त्रिक-उपबन्धान् अनुसरणं आवश्यकं भवति। व्ययपरिमाणानि ज्ञातुम् समुदायस्य अधिकारस्य पूर्णतया सम्मानः कर्तव्यः। विद्यालय-समिति-स्तरस्य

क्रयणीय-वस्तूनां सूचक-सूची अत्र अस्ति परिशिष्टम् - ३।

५. पृथक् क्याश-बुक्, ब्याङ्क-पास्-बुक्, प्रोक्योरमेण्ट्-सम्बद्धाः प्रलेखानि रक्षितव्यानि । सर्वाणि वित्तीयव्यवहारानि अस्मिन् नगदपुस्तके अभिलिखितानि भवेयुः ।
६. मासिक-बैङ्क-समन्वयः करणीयः, हस्ताक्षरितविवरणानि रजिस्टर्-मध्ये वा क्याश-बुक्-भागरूपेण वा स्थापनीयानि भवेयुः । क्याश-बुक्-संख्यया च सम्यक् सम्बद्धानां वाउचर्-विशेषाणां कृते पृथक् संचिका स्थापनीयम् ।
७. विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः द्वारा स्टाक्-रिजिस्टर् तथा फिक्स्ड्-एसेट्-रिजिस्टर् इत्येतयोः परिपालनं अद्यतनीकरणं च करणीयम् । अस्य रिजिस्टर् इत्यस्य वार्षिकं भौतिकं सत्यापनं करणीयम् ।
८. विद्यालय-निधिः कस्मिंश्चित् समये आन्तरिक-विभागीय-अधिकारिणां लेखापरीक्षणस्य अध्यक्षीनः भविष्यति तथा च प्रत्येकस्य वित्तवर्षस्य अन्ते वार्षिकलेखानां प्रस्तुतीकरणाय विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः उत्तरदायी भविष्यति, यया विना अन्याः अनुदायाः न अनुमन्यन्ते ।
९. एते अभिलेखाः लेखापरीक्षणकाले अवश्यमेव उपलभ्यन्ते । लेखाः विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः अध्यक्षः उपाध्यक्षः संयोजकः सदस्यसचिवेन च सम्यक् हस्ताक्षरिताः भवेयुः तथा च स्थानीयप्राधिकरणं प्रति प्रस्तुताः भवेयुः अथवा तेषां सज्जतायाः एकमासान्तरेण विद्यालयस्य सूचनाफलकं प्रति प्रदर्शिताः भवेयुः ।
१०. विद्यालयस्य मूलसौकर्याणां, समग्र-विद्यालय-अनुदानानां, तथा निःशुल्क-बाल-संसाधनानां यथा पाठ्यपुस्तकानां, गणवेशानां, स्कालर्षिप् इत्येतेषां कृते विनियोजितानि अनुदानानि समग्र-शिक्षा-योजनायाः अनुमोदित-मानदण्डानुगुणं कठोरतया विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सहयोगेन प्रयुज्यन्ते ।
११. पारदर्शिता सुदृढीकर्तुं विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः अधिमानतः अनुरक्षितुं शक्नोति । आय व्ययस्य च डिजिटल-अभिलेखः वित्तीय-अभिलेखाः, सभा-कार्यवृत्तानि, लेखापरीक्षण-सारांशानि च विद्यालय-सूचना-फलके प्रादर्श्येताम् ।
१२. पारदर्शितायाः उत्तरदायित्वस्य च वर्धनार्थं विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः प्रोत्साहितम् अस्ति । प्रत्येकस्मिन् शैक्षणिकवर्षे न्यूनातिन्यूनं एकवारं सामाजिकपरीक्षाः कर्तव्याः । ”समग्रशिक्षायाः सामाजिक-लेखापरीक्षणस्य मार्गदर्शिकाः”, विद्यालय-शिक्षा-साक्षरता-विभागः, मन्त्रालयः द्वारा जारीः । शिक्षा https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/Guidelines_for_Social_Audit_of_Samagra_Shiksha_scheme.pdf).

८. मन्त्रालयेन विभागेन वा सह अभिसरणेन संसाधनानां लाभग्रहणम्

विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः अन्यैः सर्वकारीय-विभागैः, स्थानीय-निकायैः च सह समन्वयेन विद्यालय-कार्याणि योजयित्वा कार्यान्वयितुं शक्नोति, येन संसाधनानां दक्षोपयोगः सुनिश्चितः भवेत्, प्रयत्नानां द्विगुणनं च निवार्यते । अयं समन्वयः सम्पूर्ण-सर्वकारीय-दृष्टिकोणस्य अन्तर्गतं छात्राणां निष्पादनं, विद्यालयस्य मूलसंरचना, स्वास्थ्यं, पोषणं, कौशलं, सामुदायिक-उपक्रमान् च सुदृढं कर्तुं साहाय्यं करिष्यति । विभागानां क्रियाकलापानां च सूचकसूच्यां अन्तर्गताः सन्ति ।

१. स्वास्थ्य-एवं-परिवार-कल्याण-विभागः

- (क) शिक्षकाणां स्वास्थ्य-कल्याण-राजदूतरूपेण समर्थनं कृत्वा विद्यालय-स्वास्थ्य-कार्यक्रमस्य (एस्. एच्. पि.) कार्यान्वयनं करोतु।
- (ख) मासिक-स्वच्छता-योजना (एम्. एच्. एस्.) द्वारा स्वच्छतां प्रवर्धयतु-स्वच्छता-उत्पादाः, व्ययन-सुविधाः च सुनिश्चितं करोतु।
- (ग) स्थानीय-स्वास्थ्य-प्राधिकारिणां सहयोगेन वार्षिक-स्वास्थ्य-स्वास्थ्य-पोषण-शिविरानि आयोजयतु।
- (घ) तम्बाकू मुक्त शिक्षा संस्थान दिशानिर्देश
- (ङ) विद्यालयस्य स्वास्थ्यकार्यक्रमः, यया कृमि-निर्मूलनम्, सूक्ष्मपोषकापूर्ती च अन्तर्भवति, यया दुर्बलसमूहानां, विशेषतः किशोरावस्थां प्रति गच्छतां बालिकानां विषये विशेषम् अवधानं दीयते।

२. ग्रामीण-विकास-विभागः

विद्यालयस्य मूलसौकर्याणां कृते कस्यापि निर्माणस्य आवश्यकतायाः कृते तथा बाला-विशेषतानां सुदृढीकरणाय च रोजगर् तथा आजीविका मिशन्-ग्रामीण् (VB-G RAM G) निधिनां कृते विकासित्-भारत-गारन्टी इत्यस्य उपयोगस्य सुकरतां कारयतु।

३. नगर-विकास-विभागः

अटल् मिशन् फर् रीजुवेनेशन् अण्ड् अर्बन् ट्रान्स्फ़र्मेशन् (अमृत) इत्यादीनां योजनानां अन्तर्गतं विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः नगर-स्थानीय-निकायात् (यू. एल्. बी.) यथा नगरनिगमाः, नगरपञ्चायतानि च समर्थयितुं शक्नोति।^५ “स्वच्छ भारत मिशन(एसबीएस^६)”

४. पेयजल-एवं-स्वच्छता-विभागः

- (क) स्वच्छभारतमिशन(एस् बी एम्) इत्यस्य अन्तर्गतं स्वच्छशौचालयानां हस्तप्रक्षालनस्थानानां च परिपालनं करोतु।
- (ख) मासिक-स्वच्छता-प्रबन्धनस्य (एम्. एच्. एम्.) माध्यमेन मासिक-स्वच्छता तथा सुरक्षित-निस्तारण-प्रधानां प्रोत्साहनं करोतु।
- (ग) जल जीवन मिशन (जेजेएम) द्वारा विद्यालये सुरक्षितं पर्याप्तं च पेयजल-सुविधाः प्राप्यते इति सुनिश्चितं करोतु।

५. महिला-बाल-विकास-विभागः

- (क) बालरक्षणसेवानां (सी. पी. एस्.) माध्यमेन सुरक्षितस्थानानि निर्देशव्यवस्थां च निर्मातु।
- (ख) आर. टी. ई. अधिनियमस्य अन्तर्गतं बालकाः स्व-अधिकारान् प्राप्नुयुः इति सुनिश्चितं कर्तुं राज्य-बाल-अधिकार-संरक्षण-आयोगेन (एस्. सी. पी. सी. आर्.) सह निकटसहयोगः।
- (ग) अङ्गनवाडी-केन्द्रैः विद्यालयैः च सह समन्वयः वर्धितः।

^५ अमृत योजनायाः अन्तर्गतं यू. एल्. बि. इत्येते जलापूर्तिः, मलनिर्गम-व्यवस्थाः, हरितस्थानानि, शौचालय-सुविधाः, क्रीडाङ्गणानि, उन्नतपरिवहन-सम्पर्कम् इत्यादीनि आवश्यकानि मूलसौकर्याणि प्रददति।

^६ स्वच्छ भारत मिशन, नगरीयक्षेत्रेषु प्रभावीं ग्रेवाटर् तथा ब्लाक्वाटर्-प्रबन्धनम् अतिरिच्य, वैज्ञानिक-घन-अपशिष्ट-प्रबन्धनद्वारा “गार्बेज्-फ्री” विद्यालय-परिसरान् समर्थयति।

६. कौशलविकास-एवं-उद्यमिता-विभागः

- (क) कौशलविकासकार्यक्रमाणां समन्वयः ।
- (ख) स्थानीय-उद्योग-आवश्यकतानां अनुरूपं वृत्ति-पथं प्रति छात्राणां मार्गदर्शनं करोतु ।

७. सामाजिक-न्याय- अधिकारिता-विभागः

- (क) सी.डब्ल्यू.एस.एन छात्राणां कृते दीनदयाल-दिव्याङ्ग-पुनर्वसन-योजना (डीडीआरएस) इति परियोजनां व्यवहरतु ।
- (ख) अन्य-अनग्रसर-वर्गीयाणां छात्राणां पालतां परीक्ष्य तान् प्रधानमन्त्री-ईयंग्-अचिवार्-स्कलरशीप्-अवार्ट- स्किम-फर्-भाइब्रेट्-ईण्डिया (पीएम - यशस्वी) इति छात्रवृत्तौ प्रोत्साहयतु, अत्र आवेदने साहाय्यं च करोतु ।
- (ग) मुख्यधारायाः शिक्षायाः कृते विशिष्टावश्यकता अपेक्षिता येषां छात्राणां तेषां सज्जीकरणाय प्रारम्भिकान्ह स्तक्षेपकार्यक्रमान् समर्थयतु ।
- (घ) नशा-मुक्तस्य विद्यालयाय समर्थनम् ।

८. युवा-कार्यक्रम-एवं-क्रीडा-विभागः

- (क) खेलो इण्डिया उपक्रमस्य अन्तर्गतं विद्यालय-स्तरीय-क्रीडा-कार्यक्रमाणां आयोजनं करोतु ।
- (ख) राष्ट्रिय-क्रीडा-विकास-कार्यक्रमस्य उपयोगेन क्रीडा-आधारिक-संरचनायाः उन्नयनम् ।
- (ग) सहभागितां प्रोत्साहयतु।सृजनशीलतायाः समूहकार्यस्य च पोषणार्थं राष्ट्रिय-विद्यालय-वाद्यवृन्दस्पर्धायां भागम् ।
- (घ) विद्यालयस्य बालकानां कृते सार्वजनिकक्रीडा-सौकर्याणां उपयोगः ।
- (ङ) विविधक्रीडाप्रशिक्षकाणां विशेषज्ञानां च समर्थनं स्वीकृत्य योगप्रशिक्षकानां व्यवस्थां करोतु ।

९. विधि-एवं-न्याय-विभागः

- (क) पक्सो-अधिनियमेन सह बाल-सुरक्षा-विधीनाम् अनुपालनस्य निश्चयः ।
- (ख) छात्राणां, मातापितृणां, कर्मचारिणां च कृते विधिक-साक्षरता-सत्राणां सञ्चालनं करोतु ।
- (ग) उत्पीडनस्य, दुरुपयोगस्य, शारीरिक-दण्डस्य च स्पष्टप्रतिवेदन-व्यवस्था स्थापयतु ।

१०. गृह-विभागः

- (क) बाल-संरक्षण-नियमान् प्रवर्तयितुं स्थानीय-आरक्षकैः सह सहयोगं करोतु ।
- (ख) सुरक्षा-परीक्षणं तथा आपत्कालीन-सज्जता-अभ्यासं च आचरतु ।
- (ग) सुनिश्चितं करोतु यत् कर्मचारिणः पोस्को-अधिनियमेन घटनायाः निर्वहणार्थं प्रशिक्षिताः सन्ति इति ।

११। पञ्चायती-राज-विभागः

- (क) विद्यालय-सुधार-परियोजनानां कृते समुदाय-स्वयंसेवकान् सङ्गृहीतुम् ।
- (ख) ग्रामीण-नगरीय-क्षेत्रयोः विद्यालय-समुदाय-संलग्नतां सुदृढं कुरुताम् ।

(ग) पञ्चायतीराजसंस्थायां विद्यमाने कस्यापि संसाधनस्य विद्यालयस्य संस्थायाः च समुचितप्रयोगः सुनिश्चितः कारयेत् ।

(घ) तिथि-भोजन-आचरणम्

९. विद्यालय-प्रबन्धन-समिते: निरीक्षणं समर्थनञ्च

विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः इत्येतेषां निरीक्षणस्य समर्थनस्य च व्यवस्था स्थापनीया भवेत् । खण्ड-मण्डल-शिक्षाधिकारिणः प्रतिवर्षं द्विवारं सरल-चेकलिस्ट्-द्वारा विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः इत्यस्य निष्पादनस्य समीक्षां कुर्युः । समीपस्थ-विद्यालयेषु सहायक-पर्यवेक्षणम्, समवयस्क-शिक्षणं च दण्डात्मक-उपायानाम् अपेक्षया कार्यक्षमतां वर्धयितुं प्रोत्साहनीयम् । विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः इत्येतेषां कार्याणि मापयितुं सभा-पञ्जीकरणस्य प्रथमपृष्ठे सरलकार्यप्रदर्शनसूचकाणि यथा आयोजितानां सभानां सङ्ख्या, उपस्थिति-प्रतिशतं, कृतानि निर्णयानि, निधि-उपयोगम् इत्यादीनां वार्षिकरूपेण निरीक्षणं कर्तुं शक्यते । विद्यालयाः विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः सभाम् वस्तुतः अथवा हैब्रिड्-मोड्-मध्ये कर्तुं शक्नुवन्ति, यदा वाट्सप् अथवा गूगल् मीट् इत्यादीनां साधनानां उपयोगेन भौतिक-मेलनं न शक्यते । विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः मासिक-सभासु फ्रीड्-बाक्स्-द्वारा प्राप्तां फ्रीड्-ब्याक्-विषये चर्चां कर्तुं शक्नोति । निर्वाचनस्य कार्यस्य वा विवादाः खण्ड-शिक्षाधिकारिणा (बी. ई. ओ.) अथ वा अन्येन निर्दिष्टेन प्राधिकरणेन निर्वोढुं शक्नुवन्ति ।

१०. उपसंहारः

विद्यालयानां जीवन्त-शिक्षण-पर्यावरण-व्यवस्थासु परिवर्तनं आवश्यकम् । सामूहिक स्वामित्वेन सहसमुदाय - सहभागितायाः प्राथमिक-संस्थागत-मञ्चरूपेण कार्यं करोति । सामुदायिक संलग्नता प्रतीकात्मकसमर्थनात् परे गच्छेत् संरचित, सतत और प्रणालीगत सहभागितामातापितरौ, पूर्वविद्यार्थिनः, स्थानीय-संस्थाः, नागरिक-समाज-सङ्घटनानि (सीएसओ), कार्पोरेट्-संस्थाः, नागरिकाः च अस्य माध्यमेन योगदानं कर्तुं शक्नुवन्ति । परस्परसंबन्धितमार्गः एसएमसी द्वारा समन्वयितः, शिक्षा-वितरणम्, समता, उत्तरदायित्वम् च सुदृढीकर्तुं ।

विद्यालयानां सुदृढीकरणाय शिक्षां केवलम् शासनस्य दायित्वम् एवं प्रत्यभिज्ञातुम् समाजस्य संयुक्तं मिशन्विद्यालयाः यथा व्यवहृताः भवेयुः सामुदायिकसम्पत्तयः - सर्वसमावेशकानि, पोषणीयानि स्थानानि, यानि सर्वेषाम् सन्ति । विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः द्वारा, माता-पिता, पूर्वविद्यार्थिनः, स्थानीयनेतारः, स्वयंसेवकाः, निजीसहभागिनः च मिलित्वा प्रत्येकः हितधारकः अग्रिम-पीढिं रूपयितुं सार्थकां भूमिकां निर्वोढुं शक्नोति । यदा समुदायाः यथा कार्यं कुर्वन्ति लोकशिक्षासंरक्षकस्य सशक्त-विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः द्वारा, सुधारः स्थानीय-स्वामित्वयुक्ताः, प्रतिक्रियाशीलः, सुस्थिरः च भवन्ति ।

सम्पूर्णं देशे विद्यालयाः सेवन्ते । कोटिशः बालकाः, तेभ्यः अवसरः, गरिमा, समता च प्रददातु, तथा च राष्ट्रिय-विकासः सामाजिक-समन्वयः च विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः नेतृत्वे स्वयंसेवनेन, मार्गदर्शनेन, नवान्वेषणेन, संसाधनसमाहरणेन, सहभागितापूर्णशासनेन च समुदायः एतासां संस्थानां सार्थकतया सुदृढीकर्तुं शक्नोति । अग्रे गच्छतः राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः २०२० इत्यस्य दृष्टिकोणेन “सर्वेषां कृते गुणवत्तापूर्णा शिक्षा” तथा च विद्यालय-प्रबन्धन-समित्या समुदाय-चालितं स्वामित्वं पोषयित्वा, भारतं स्वविद्यालयान् विद्यालयरूपेण परिवर्तयितुं शक्नोति - समावेशितं, गतिशीलं राष्ट्रनिर्माणकेन्द्रितं च शिक्षणम् ।

***

खण्डः ३ इत्यत्र उल्लिखितैः अवदानैः दायित्वैश्च सह, विद्यालय-प्रबन्धन-समितिः निम्नलिखितानि कार्याणि निर्वोढुं निरीक्षितुं वा शक्नोति -

- ◆ स्वच्छं सुरक्षितं सौन्दर्यात्मकं पोषणं प्रदातव्यम् । तथा नैतिकं पर्यावरणम्
- ◆ प्रतिदिनकार्याणि यथा सभाः अनुसर्यन्ते ।
- ◆ निवारकवर्गाः, वंचितविद्यार्थिनां अध्ययनस्थानानि इत्यादीनां प्रणालीं सुनिश्चितं करोतु ।
- ◆ शिक्षणक्षेत्रे प्रासङ्गिक-नवान्वेषणानि (क्षेत्रविशेषम्) प्रोत्साहयन्तु सुकरयन्तु च ।
- ◆ शिक्षण-शिक्षण-संसाधनानां अभिगम्यता समर्थयन्तु
- ◆ भारतीयपरम्परासु निहितानि प्रदर्शनानि क्रियाकलापानि च प्रोत्साहयन्तु ।
- ◆ स्वच्छता, समावेशिता, आदरः, अनुशासनं, समानुभूतिः इत्यादीनि मूल्यानि नित्यकर्मद्वारा जीवन्ति इति सुनिश्चितम् ।
- ◆ नियमितं माता-पिता-शिक्षक-समुदाय-संवादं आयोजयितुं साहाय्यं करोतु ।
- ◆ अध्यापकानां व्यावसायिकप्रतिष्ठायाः रक्षणम् ।
- ◆ सामुदायिकसहयोगद्वारा शिक्षकानां समर्थनम् ।
- ◆ प्रथम-पीढ्याः शिक्षकाणां समावेशनम् समर्थयतु ।
- ◆ लैङ्गिकसामाजिकसमता च सुनिश्चितम् ।
- ◆ प्रत्येकस्य बालकस्य भावनात्मकसुरक्षां सम्मानं च सुनिश्चितं करोतु ।

***

विद्यालय-विकास-योजनायाः विस्तृत-मार्गदर्शक-सिद्धान्ताः

विद्यालयं सर्वसमावेशकं तथा शैक्षणिकदृष्ट्या समृद्धं, सुस्थिर-पर्यावरण-व्यवस्था, अपायात् सुरक्षितं च, हरित-भवन-मानदण्डस्य तत्त्वानि समाविशत्, सांस्कृतिक-पर्यावरण-सुस्थिर-अभ्यासद्वारा अधिकतम-संसाधन-उपयोगरूपेण परिकल्पितम् अस्ति । विद्यालय-विकास-योजनायाः मार्गदर्शकसिद्धान्ताः -

- ◆ शिक्षा-योजनायाः अनुसरणाय मूलसंरचना-योजना ।
- ◆ बाल-केन्द्रित-नियोजनं तथा बालस्य समग्र-विकासः (शारीरिकः, सामाजिकः, भावनात्मकः तथा संज्ञानात्मकः) सम्बोधितः ।
- ◆ सर्वे बालानां आवश्यकताः, विद्यालये ते आनयन् वैविध्यं च प्रति प्रतिक्रियाशीलः ।
- ◆ सम्पूर्णः विद्यालय-स्थानः (अन्तः तथा बहिः) बालस्य शिक्षकस्य च शिक्षण-सातत्यरूपेण, नियोजनकाले सर्वे हितधारकैः मान्यतां प्राप्नुयात् ।
- ◆ बाला इत्यस्य विचारान् उपयुज्य सम्पूर्णं विद्यालय-स्थानम् विनोदार्थं शिक्षणकार्यक्रमाणां च संसाधनरूपेण विकासयेत् ।
- ◆ सर्वेभ्यः बालकानां कृते सुरक्षितं सुरक्षितं च पर्यावरणम् । सर्वे बालकेभ्यः स्वच्छं स्वच्छं च पर्यावरणम्
- ◆ सम्पूर्णं विद्यालयस्य संसाधनरूपेण अधिकतमकरणम्-न केवलं तस्य विद्यालयस्य बालकानां शिक्षकानां कृते अपितु समुदायस्य समीपस्थानां विद्यालयानां च कृते ।
- ◆ ज्ञानम्, सामाजिक-आवश्यकताः, शैक्षणिक-आवश्यकताः, संस्कृतिः, भूविज्ञानं, वायुगुणः, वनस्पति-जीवजन्तुः इत्यादीनां स्थानीय-सन्दर्भस्य परम्परायाः च प्रति आदरः ।
- ◆ अधिकतम संसाधन उपयोग और लागत प्रभावकारिता
- ◆ पर्यावरण-सुस्थिर-परिकल्पनानां उत्तमप्रधानां एकीकरणं करोति-तेषां प्रदर्शनं अभ्यासं च करोति ।
- ◆ विद्यालय-परिसरस्य समग्र-विकासाय उपयोक्तृ-अनुकूलं नवप्रौद्योगिकी स्वीकरणम् ।
- ◆ जलग्रहणक्षेत्रे जनसङ्ख्यायाः प्रवृत्तेः अनुरूपं समग्र-नियोजनम् ।
- ◆ भविष्ये विस्तारस्य अवकाशः ।

विद्यालयानां योजना-विन्यासे तथा च निर्माणे अपि, (१) विद्यालयसुरक्षायाः सुरक्षायाः मार्गदर्शकानि, २०२१ शिक्षा-मन्त्रालयः, (२) राष्ट्रिय-विपद्-प्रबन्धन-प्राधिकरणेन (एन. डी. एम. ए.), २०१६ द्वारा निर्गमितां राष्ट्रिय-विपद्-प्रबन्धन-मार्गदर्शकानि, विद्यालयसुरक्षानीतिः, तथा (३) समयान्तरे वैधानिकप्राधिकारिणां राज्य-स्थानीय-उपनियमेषु अन्तर्विष्टानि मार्गदर्शकानि अनुसृत्य पर्यावरण-स्वास्थ्य-सुरक्षा-आचरणानि सुदृढीकर्तुं उपायानि समाविश्यन्ते इति सुनिश्चितं कर्तव्यम् ।

***

विद्यालये प्रापणीयानां सूचक-वस्तूनां सूची /समिति स्तरः

- ◆ गणवेशः
- ◆ विद्यालयेषु संलग्न-वसतिगृह-भवनेषु च सर्वाः सिविल-कार्याणि ।
- ◆ पीठोपकरणम् ।
- ◆ टीचिङ्ग-लर्निङ्ग-मटीरियल् (टी एल् एम्) तथा पाठ्यपुस्तकानि ।
- ◆ विद्यालय-अनुदानात् विद्यालयानां सुधारार्थं विद्यालय-उपकरणानि अन्यानि च वस्तूनि ।
- ◆ रखरखाव अनुदान से विद्यालय भवनों का रखरखाव ।
- ◆ नवीकरण-अनुदानात् विद्यालय-भवनानां मरम्मतं ।
- ◆ लर्निङ्ग-एन्हान्स्मेण्ट्-प्रोग्राम् (एलईपी) इत्यस्य अन्तर्गतम् अपेक्षितानि अतिरिक्तानि शिक्षण-शिक्षण-सामग्रयः अन्यानि च वस्तूनि
- ◆ प्रयोगशाला उपकरणम् ।

***

